

Kâtip Çelebi'nin Osmanlı Sistemindeki "Çözölmeye" İlişkin Tespitleri ve İslaha Yönelik Teklifleri

Saniye VATANDAŞ¹, Celalettin VATANDAŞ²

Öz

Osmanlı devlet sisteminde ve toplum yapısında açığa çıkan "çözölmelerin" sebeplerine ilişkin teşhislerde bulunan ve bu kapsamda "tedaviye" (ıslaha) yönelik önemli tekliflerde bulunan çok sayıda devlet görevlisi ve ulemaya mensup şahsiyetlerden bazılarının görüş, tespit ve teklifleri sürecin işleyişini anlamak açısından oldukça önemlidir. Bunlar, tespitleriyle ve tedavi önerileriyle sadece yaşadıkları zaman için değil, o günden bugüne uzanan süreçteki hak ederek kazandıkları önemlerini hemen hiç kaybetmeden ve hatta daha da değerli hale gelerek devam ettirmişlerdir. Kâtip Çelebi (1609-1657) bunlardan birisidir. Kâtip Çelebi, oldukça erken sayılabilecek bir dönemde, çözölmeyi tetkik edip, çözölmeyi durduracak ve problemleri çözmeye katkı sağlayacak tekliflerini dile getirmesiyle, teşhislerindeki isabetlilikle, tedavi tekliflerindeki orijinallikle oldukça değerlidir. Dolayısıyla zamanını aşmış bu şahsiyetin konuya ilişkin tespit ve düşüncelerini bilmek, dönemin şartlarını anlamak açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Sözcükler

Kâtip Çelebi
Osmanlı sistemi
Osmanlı sisteminde çözölmeye
Osmanlı Devleti'nde ıslahat

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 19.03.2023

Kabul Tarihi: 06.04.2023

Doi:

10.20304/humanitas.1267608

Kâtip Çelebi's Detections on the "Dissolution" in the Ottoman System and Proposals for Reform

Abstract

The opinions, diagnoses, and proposals of numerous government officials and figures from the clergy who identified the causes of "dissolution" in the Ottoman state system and societal structure, and provided significant suggestions for remedies (reforms), are highly important in understanding the functioning of the process. Their accurate diagnoses and treatment recommendations have not only remained significant during their time but have also retained and even increased their value over the course of history. Kâtip Çelebi (1609-1657) is one of these figures. Kâtip Çelebi's examination of the dissolution during a relatively early period, his proposals to investigate and halt the dissolution, and his contributions to problem-solving through original treatment suggestions make him highly valuable. Therefore, knowing this influential figure's observations and thoughts on the subject is crucial for comprehending the conditions of that era.

Keywords

Kâtip Çelebi
Ottoman system
dissolution in the Ottoman
system
reform in the Ottoman
Empire

About Article

Received: 19.03.2023

Accepted: 06.04.2023

Doi:

10.20304/humanitas.1267608

¹ Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Tekirdağ/Türkiye, svatandas@nku.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9075-0152

² Prof. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Tekirdağ/Türkiye, cvatandas@nku.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1431-3553

Giriş

Kâtip Çelebi, Osmanlı sistemindeki çözümlenin güçlü şekilde fark edilmeye başladığı bir dönemde yaşamıştır. Yaşadığı dönem I. Ahmed'in (1603-1617), I. Mustafa'nın (1617-1618), II. Osman'ın (1618-1622), IV. Murad'ın (1623-1640), Sultan İbrahim'in (1640-1648) ve IV. Mehmed'in (1648-1687) iktidar yıllarına rast gelmektedir. Hacı Halife ve Hacı Kalfa isimleriyle de bilinen Kâtip Çelebi'nin yaşadığı bu dönem, Habsburglar ve Safevîler ile yapılan uzun savaşlar sonucu açığa çıkan şiddetli malî ve askerî sorunlara ilaveten, bazı sultanlarda görölen otorite zafiyetlerinin yol açtığı idarî boşluk ve kargaşaların, nüfus artışının sonucunda oluşan topraksız genç nüfus sorununun, Amerikan gümüşünün Osmanlı ülkesinde yol açtığı ekonomik sorunların, devleti oldukça sıkıntıya sokan Celâlî eşkıyasının sebep olduğu kaos ve anarşinin, genel anlamda Anadolu'yu kuşatan asayişsizlik sorununun, coğrafi keşifler sonucunda tarihi ticaret yollarının önemini yitirmesinin Osmanlı sisteminde sarsıcı mali sorunlara yol açmasının güçlü şekilde hissedilmeye başladığı bir dönemdir. Dönemin başlangıcı sayılabilecek bir zamanda bazı devlet adamları, mahallî veya küresel düzeyde yaşanan değişimlerin Osmanlı'ya olumsuz etkilerini bazı boyutlarıyla fark etmişler ve Osmanlı'daki çözülmeyi yine bazı boyutlarıyla tespit edebilmişlerdir. Bu açıdan Tarih-i Hind-i Garbî'nin yazarı Mehmed b. Emir (ö. 1591), Gelibolulu Mustafa Âlî (1541-1600), Hırzû'l mülûk'ün bilinmeyen yazarı, Hasan Kâfi-i Aksarî (1544-1616), Üveys bin Mehmed (1561-1628), Evliya Çelebi (1611-1682), Kitab-i Müstetâb'ın bilinmeyen yazarı, Aynî Ali Efendi (ö. XVII. yy. başları), Avnî Ömer Efendi (XVII. yy.), Koçi Bey (ö. 1650), *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn*'in bilinmeyen yazarı, Hezarfen Hüseyin Efendi (ö. 1691), Defterdar Sarı Mehmed Paşa (ö. 1717) önemlidir. Ancak Kâtip Çelebi çok daha önemlidir. Çünkü o, diğerlerine oranla çözülmeyi hem zihniyet ve hem de hayat tarzındaki sonuçlarıyla hem mahalli hem de küresel boyutuyla fark etme başarısını göstermiş birisidir. Osmanlı zihniyetindeki ilim ve bilim anlayışının, o günün küresel dünyasında yaşanmakta olan ve her geçen gün Osmanlı'yı daha fazla içine çeken zihniyet ve hayat tarzı için yetersiz kaldığını fark edecek kadar entelektüel bir derinliğe sahiptir. Zamanındaki Müslüman kitlelerin sahip olduğu genel bağınazlığın, geçmişe şekli bağlılığın, taklitçi ruhun egemen hale gelişinin, hayattan kopuk bir İslam algısının yol açtığı problemlerin farkına varma başarısını gösterecek kadar akletme becerisi göstermiş birisidir. Kimliğinin ve kişiliğinin inşasında temel belirleyici faktörlerden birisi olan İslam'ı, kültürel bir unsur olarak kabullenmiş bireylerden farklı olarak, temel kaynaklarına referansla öğrenmiş, anlamış ve yaşamaya çalışan samimi bir Müslüman olarak zamanının Müslümanlarının inanç, zihniyet ve yaşayış problemlerini esastan teşhis etme kabiliyetine sahip

birisidir. Tüm bunların ötesinde olmak üzere, Kâtip Çelebi kimdir? Bunu farklı kaynaklardan ve tanıklardan hareketle tespit etme çabasına girmeye gerek yok. Çünkü özgeçmişini bizzat kendisi *Mizânü'l-hakk fî ihtiyâri'l-ehakk ve Sullemu'l-vusul ila tabakati'l fuhul* isimli kitaplarında yazmış bulunuyor. Bunlardan hareketle, Osmanlı devlet ve toplumunda gerçekleşen çözülmeye ilişkin tespit ve tedavi tekliflerine geçmeden, kişiliğinin ve düşünce yapısının oluşumunda etkili olan hayat hikâyesini genel hatlarıyla hatırlamakta yarar var.

Kâtip Çelebi'nin Yaşam Hikâyesi ve Fikri Gelişimi

Ailesinin kendisine verdiği isim Mustafa'dır. Ancak döneminin İstanbul uleması arasında Kâtip Çelebi, memur olarak çalıştığı Divan'ın diğer çalışanları tarafından Hacı Halife diye anılmıştır. Babası Enderun'da yetişmiş ve "silâhdar" zümresine mensup birisidir. Babasının ismi Abdullah'tır. Asker olan babasının etkisiyle kendisi de memur olarak askeriyede çalışmaya başlamış (1622), ordunun muhasebe kayıtlarını tutmakla görevlendirilmiştir. Bu sebeple hayatının on iki yılını askeri seferlerde geçirmiştir. Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa'nın isyan etmesi üzerine hazırlanan orduya babasıyla beraber katılmış, 7 Eylül 1624 günü Tercan'da gerçekleşen savaşı bir tepenin üzerinden seyretmiştir. Bu onun kanlı bir savaşa ilk tanıklığıdır. 1625 tarihinde ise dokuz ay sürecek olan Bağdat kuşatmasına katılmıştır. Kuşatma sırasında çekilen sıkıntılar Kâtip Çelebi'yi çok etkilemiştir. Kuşatma sonrası Musul'a varduktan sonra babasını (1626), bir ay gibi kısa bir süre sonra da amcasını kaybetmiştir. Bu üzücü gelişmeleri takiben bir müddet Diyarbakır'da kalır. 1627/28'da İstanbul'a döner. Üslubuyla kendisini çok etkileyen Kadızâde Mehmed Efendi'nin derslerine devam eder. Abaza Mehmed Paşa'ya karşı yeni bir sefer düzenlenince derslerine ara verir ve sefere katılır. Netice alınamayan Erzurum kuşatması sonrasında Tokat'a çekilen ordunun karşılaştığı zorluklara bizzat şahit olur. Soğuktan eli-ayağı donan, açlıktan düştüğü yerden kalkamayan askerleri görür. Eşine hiçbir tarihte rastlanmadığını düşündüğü bu sıkıntılardan çok etkilenir. Hayatı boyunca o günleri ve yaşanan sıkıntıları hiç unutmaz. 1629 yılında Hüsrev Paşa'nın yanında Hamedan ve Bağdat'a gerçekleştirilen seferlere katılır. 1631 tarihinde İstanbul'a döner. İstanbul'a bu gelişinde *Tefsir, İhyâ-ı ulûm, Mevâkif Şerhi, Dürer* ve *Tarikat-ı Muhammediye* dersleri yapmakta olan Kadızâde'nin derslerini tekrar takip eder³. İki yıl sonra, 1633'te, İran

³ Kâtip Çelebi, Kadızâde Mehmed Efendi'nin derslerine devam etmiş ve ondan ilmen yararlanmış. Ancak belirli aşamadan sonra onu yeterli bulmamaya başlamış ve ilmin gerektirdiği bir saygı ile eleştirisini de yapmıştır: "Merhumun ifâdesi düzgün olup tesirli sözler söyledirdi ve işiten mutlaka va'zını dinlerdi. Çoğu söyledikleri halka, şerefli olan ilmi öğrenmeye ve bilgisizlikten kurtulmaya çalışmak için şevk verme yolunda idi. Merhum [Kâtip Çelebi] ... adı geçen şeyhin dershanesine varıp... dersini dinledi. Merhum dersinde tefsir ve İhya-i ulûm ve şerhi Mevâkif ve Dürer ve Tarikat okuturdu. Çok dersleri sathice ve basit idi. Zira ma'kulât semtini bilmezdi... (Kâtip Çelebi, 1972, s. 111)."

seferine çıkan orduya katılır. Halep'te kışlayan ordudan bir süre ayrılarak Mekke'ye gidip hac ibadetini gerçekleştirir. Dönüşünde ordu Diyarbakır'da bulunmaktadır. Orduya katılır ve o senenin kışını Diyarbakır'da geçirir. Diyarbakır'da kaldığı süre içerisinde vaktinin önemli bir kısmını ülema ile sohbetlere ayırır. Edindiği kitapları inceler, haklarında notlar alır ve sürekli okur. Bir yıl sonra Sultan Murad ile Revan seferine katılır. Bu onun son seferi olur. Sefer sonrasında "Küçük cihattan, büyük cihada" diyerek İstanbul'a döner ve hayatının bundan sonraki kısmını tamamıyla ilim öğrenmeye adar.

Kâtip Çelebi, ilme ve ahlâka değer veren ve o hâl üzere olmaya çalışan babasının gözetim ve denetiminde ilk eğitimini almış, altı yaşına geldiğinde Kur'an öğrenmesi için Kırımlı İmam İsa Halife'ye teslim edilmiştir. Çocuk yaşta Kur'an okumayı öğrenen Mustafa, gerekli ezberleri yapmış ve yine çocuk yaşta Arapça talimine başlamıştır. Hattat Böğrü Ahmed Çelebi'den de hat dersleri almıştır. Bu arada Farsçayı da öğrenmeye başlamıştır. Bunları takiben resmi görevi başlamış ve askeri seferlere katılmıştır. Askeri görevi sırasında ilimden hiç uzak durmaz; gittiği yerlerde sahaflara uğrar, ulemadan kişilerin özel kütüphanelerini inceler ve incelediği kitaplar hakkında kayıtlar tutar. Askeri görevinden ayrılıp İstanbul'a dönünce yoğun bir şekilde ilim tahsiline başlar. Çocukluğundan itibaren öğrendiği Arapça, Farsça bilgisini daha da geliştirdiği gibi, Latinceyi de tercüme yapacak kadar öğrenir. Kendisine düşen mirasın bir kısmıyla Fatih camiinin yakınlarındaki evini onartıp, mirasın çoğunluğu ile kitap alır ve zengin bir kütüphaneye sahip olur. Böylelikle yaklaşık on yıl sürecek yoğun ve sistematik ilim öğrenme süreci de başlamış olur. Arec Mustafa Efendi (ö.1653)'den *Kâdı Beydâvî Tefsiri*'ni okur ve mütalaa eder. Kâtip Çelebi'ye göre hocası Arec Mustafa Efendi, aklî ve naklî ilimlerde oldukça ileri düzeyde ve hatta zamanındaki konunun uzmanı kabul edilen şahsiyetlerden daha ileri düzeyde malûmat ve ihâta sahibi birisidir. Bu nedenle onu "üstâd" ediniz. Hocasının da ilme ilgisinden dolayı kendisine yönelik özel ilgi ve alakası nedeniyle uzun yıllar ona talebelik yapar. Bu arada aklî ve naklî ilimlerde döneminin önemli isimlerinden birisi olan Ayasofya Dersiâmı Kürd Abdullah Efendi'nin (ö.1654), Arapça konusunda tedkik ve tahkik sahibi olan Süleymâniye Dersiâmı Keçi Mehmed Efendi'nin (ö.1644) derslerini takip eder. Ayrıca mantık, meâni ve beyân konusunda döneminin bir üstadı olan Suhrânî Ahmed Haydar'ın talebesi Veli Efendi'nin derslerini hiç kaçırmaz. Veli Efendi'den *Nuhbetü'l Fiker*⁴ ve *Elfiye*'yi⁵ mükemmel bir tarzda öğrenir. Kâtip Çelebi bir yandan döneminin İstanbul'undaki önemli âlimlerin

⁴ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin hadis usulüne dair *Mukaddime* adlı kitabına İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 1449) yazdığı muhtasar.

⁵ İbn Mâlik et-Tâî'nin (ö.1274) manzum Arapça gramer kitabı. Bu Kâtip Çelebi öncesinde yapılmış birçok şerhi vardı.

derslerini takip ederken, diğer yandan da zengin kütöphanesindeki kitapları okur, okuduğu veya incelediği kitaplar hakkında notlar alır. İlgisini daha çok tarih çekmektedir. Bu sebeple daha çok tarih kitaplarını okur. Fakat coğrafya da ilgisini çeker ve coğrafya kitaplarını okumaya, incelemeye başlar. Coğrafyaya ilgisi bir süre sonra kozmolojiye ve astronomiye yönelir. Matematikle ilgilenir ve birisi oğlu olmak üzere iki öğrencisine matematik dersleri verir. Hem öğrenir hem de öğretir. Hendese konusunda *Şerhu Eşkâli't-Te'sis'i*, hesap konusunda ise Ali Kuşçu'nun *er-Risâletü'l-Muhammediyye fi'l-ħisâb*'ını okur ve okutur. Daha sonra Ali Kuşçu'nun kitabına şerh yazmaya başlar, fakat bu çalışmayı tamamlayamaz. Bu arada öğrencilerine yıldızların yerlerini ve hareketlerini gösteren aletten (zîc/zeyc) yıldızları incelemeyi ve takvimin esaslarını çıkarmayı da öğretir. Hastalanınca tıp okumalarına başlar ve bu alanda oldukça ileri düzeyde bilgi sahibi olur.

Kâtip Çelebi bir yandan farklı alanlarda ilmini ilerletirken, öte yandan da kitap yazar. 1648 yılında *Fezleketü'l-akvâl el-ahyâr fi ilmi't-târih ve'lahbâr*'in fihristi olarak hazırladığı Takvîmu't-tevârih adlı eserini Şeyhülislâm Abdurrahman Efendi aracılığıyla Sadrazam Koca Mehmed Paşa'ya sunar. Bunun üzerine, kendisiyle husumeti olanların bütün engellemelerine rağmen ikinci halifelik görevine yükseltilir. Fransız Katolik bir din adamıyken Müslöman olan ve ismini değiştiren Mehmed İhlasi'nin yardımlarıyla *Atlas Minor* adlı kitabı tercöme eder ve buradaki bilgilerden, Cihannüma'sını yazarken çokça yararlanır.

Kâtip Çelebi'nin kaleme aldığı kitapların listesinden anlaşılacağı üzere, birbirinden oldukça farklı birçok konuda kitap yazmış bir alimdir. Ansiklopedik bir kişiliğe sahiptir. Sadece kendi inanç ve költür havzasının kitaplarıyla ilgilenmemiş, Avrupa'da yazılmış Latince tarih ve coğrafya kitaplarıyla da yakından ilgili olmuştur. Mümkün oldukça bu kitapların bazılarını tercöme ettirmiştir. Söz konusu kitaplardan kozmografya ile ilgili eseri Cihannüma'ya kaleme alırken yararlanmıştı. Örneğin *Atlas Minor* adlı kitapta yer alan Mercator projeksiyonuna göre çizilmiş dünya haritalarına *Cihannüma*'da yer vermiştir. Yine Cihannüma'da on kadar Batılı kaynağa atıfta bulunmuştur. Yine Latince tarih kitaplarının tercömelerinden yararlanarak *Avrupa Tarihi*'ni (*Tarih-i Frengi Tercömesi*) ve *İstanbul Tarihi*'ni (*Tarih-i Konstantiniyye ve Kayâsire*) yazmıştır (Bulut, 2006, s. 55,56).

Kâtip Çelebi, ilim yolunun usanma bilmeyen bir yolcusu olmuştur. Ömrünün uzun olmayacağını anlamış gibi, tüm vaktini ilme ayırmıştır. Sadece tarihe ait bin üç yüz kitabı incelediğini ifade etmiştir. Bu yönüyle Osmanlı dönemi Türk ilim tarihinin en büyük bibliyografyacısı ve coğrafyacısıdır (Özçelik, 2017, s. 222). Tarih, coğrafya, biyografi, bibliyografi, otobiyografi, tıp, etnoloji, şeriat, ahlak, tasavvuf, terbiye gibi birçok konularda

eserler yazmıştır. Fakat sadece bir yazar değil aynı zamanda dönemindeki siyasi, dini ve toplumsal sorunları ele aldığı eserleriyle önemli bir düşünür olduğunu da açıkça ortaya koymuş bir şahsiyettir (Banarlı, 1998, s. 685-688). Ancak ne var ki ilim yolculuğu çok uzun sürmeyecek ve 7 Ekim 1657 tarihinde, en verimli çağında, vefat edecektir. Kısa sayılabilecek hayatının büyük kısmını ilmi çalışmalara ayırmış birisi olarak, çoğunu ölmeden kısa bir süre önce tamamladığı birçok eseri miras olarak bırakmıştır.

Kâtip Çelebi'nin Osmanlı Sistemindeki Çözölmeyi Kavramlaştırması

Kâtip Çelebi'nin, yaklaşık 1450-1600 yılları arasında en yetkin dönemini yaşayan Osmanlı sistemindeki “çözölmeyi” ifade etmek için sıklıkla tercih ettiği sözcük “ihtilâl”dir. Kâtip Çelebi, “ihtilâl” sözcüğünü çeşitli sebeplerden dolayı meydana gelen anarşi ve toplumsal karışıklığı tanımlamak için kullanmıştır. Timur sonrasında açığa çıkan fetret dönemini veya Celâlîlerin yol açtığı terör ortamını da “ihtilâl” sözcüğü ile tanımlamıştır. Bu kullanımlar *Düstûrü'l-Amel*'de mevcuttur. *Tuhfetü'l-Kibâr* isimli kitabında da devlet hazinesinin, askerinin ve reâyânın içine yuvarlandığı karışıklık ve bozukluğu anlatırken “ihtilâl” sözcüğünü kullanmıştır. Kâtip Çelebi, “ihtilâl” (karışıklık, bozukluk, düzensizlik) ile aynı kökten türemiş olan “halel” (bozukluk, eksiklik, fesat, noksan) ve “muhtell” (iyi ve değerli niteliklerini kaybetmiş duruma gelen, bozulan, bozuk) sözcüklerini ise, devleti insana benzeterek, insanın sıhhatini ve dolayısıyla devletin işleyiş tarzını bozan durumları ifade etmek için kullanmıştır. Kâtip Çelebi'nin bilhassa devlet sisteminde meydana gelen çözölmeyi ifade etmek için tercih ettiği sözcüklerden birisi de “inhiraf”dır (bir şeyin bulunduğu yönden başka bir tarafa doğru meyletmesi, sapma, dönme). Fakat “inhiraf” sözcüğünü bir tamlama olarak kullanmış ve hemen her seferinde “inhiraf-ı mizac-ı devlet” şeklinde yazmıştır. Bu kullanımda, insan bedeninin işleyişine benzettiği devlet aygıtının işleyiş tarzını bozan “hastalığı” ifade etme çabası vardır. Bunu ise hazinenin gelirindeki azalmaya karşılık harcamaların çoğalmasının ve askerinin fazlalığının yol açtığı “inhirafın” somut karşılıkları olarak ifade etmiştir. Ayrıca “emaneti ehline vermemeyi”, “işlerin rüşvetle yürütölmesini” ve “kadınların devlet işlerine karışmalarını” inhirafın sebepleri olarak ifade etmiştir. Tüm bu nitelemelerde bir ayrıma gidilecek olunursa, Kâtip Çelebi'nin devlet sistemindeki çözölmeyi ifade ederken “inhiraf”, toplumsal yapıda açığa çıkan problemleri ifade ederken “ihtilâl” sözcüğünü tercih ettiği söylenebilir.

Kâtip Çelebi, Osmanlı devlet ve toplumundaki çözölmeyi ifade etmek için “inhiraf” ve “ihtilâl” sözcüklerini sıklıkla kullanmış, bazen de “zulüm”, “harab”, “berbad” sözcüklerini bu

iki temel sözcüğe işaretle bulunacak şekilde tercih etmiştir. Reâyânın toprağını/köyünü terk etmesi sonrasındaki köy ve kasabaların halini ifade ederken "harab" ve "berbad" sözcüklerine yer vermiştir. Yöneticilerin yanlış icraatları sonrasında açığa çıkan mağduriyetleri, haksızlıkları, kötölükleri ise "zulüm" olarak tanımlamıştır. Vergi oranlarındaki artışı veya yeni vergileri ise "zulmün" örnekleri olarak ifade etmiştir.

Mizânü'l- Hakk isimli eserinde yanlış anlayış ve inançlara değinen Kâtip Çelebi, halk tarafından İslam'a ait zannedilen birçok yanlış anlayış ve inançları "batıl taassub" olarak nitelmiştir. "Taklit" kavramını de yine din ve ahlâk konularıyla bağlantılı ve "batıl taassub" anlamını ifade edecek şekilde kullanmıştır. Kâtip Çelebi'nin düşünce ve inançlarda, tutum ve davranışlarda, devlet sisteminin işleyişinde ve toplumsal ilişkilerde açığa çıkan yanlışlık, çözümlenme ve bozulmaları ifade ederken sıklıkla tercih ettiği sözcüklerden bir diğeri ise "bidat"tır. Ona göre "bidat", insanlar arası ilişkilerde ve devletin işleyişinde ihtilâf ve tefrikalara sebep olmakta, bu ise "nizam-ı âlemin ihtilâline" yol açmaktadır.

Kâtip Çelebi Zamanının Düşünce Gündemi

XVII. yüzyılda idarî ve sosyal problemler artınca, bunlara yönelik bazı çözüm girişimleri de yoğunlaşmış ve bunun doğal sonucu olarak zamanın uleması, süreç içerisinde gelişip şekillenecek farklı fikrî ve siyasî eğilimlere göre ayrışmaya başlamışlardı. Bu eğilimlerden bazıları dönemi büyük oranda şekillendirecek biçimde öne çıkmıştır. Bunların, sadece kendi zamanlarda değil, sonraki zamanlarda da düşünce ve inançlarının takipçileri olmuştur. Dönemin en önemli fikri akımlarından birisi Kadızâdeliler hareketi ve onların etrafında gerçekleşen inanç ve fikir tartışmalarıdır (İdiz, 2015, s. 1052-1063). Sadece dönemin genel düşünce hayatında değil, aynı zamanda Kâtip Çelebi'nin düşünce dünyasının şekillenmesinde de önemli etkilere sahip olan Kadızâdeliler hareketi, XVII. yüzyıl Osmanlısında oldukça önemlidir (Doğmuş, 2002, s. 65-83). Bir reform hareketi olarak doğmuştur. Osmanlıdaki "Kötü gidişatın" sebeplerine ve gidişatı tersine döndürmenin yöntemine ilişkin tespit ve teklifleri olan bir harekettir. Hatta daha da önemlisi Osmanlı'nın her geçen gün daha hızlı şekilde içine yuvarlandığı siyasi, ekonomik, askeri problemlerin çözümünden ziyade, o günün dünyasındaki tüm Müslümanların kültür ve inanç dünyalarındaki yanlışları düzeltmeye yönelik bir reform hareketi olarak doğmuştur. Hareketin merkezi İstanbul'dur. Sultan IV. Murad (1623-1640), I. İbrahim (1640-1648) ve IV. Mehmed (1648-1687) döneminde etkili olmuş, gündemi ileri düzeyde meşgul etmiş bir harekettir. Hareketin

ismi, IV. Murad döneminin ünlü vaizlerinden Kadızâde Mehmed Efendi'den (ö.1635) alınmıştır.

Kadızâdeliler hareketinin oluşumuna katkı sağlayan düşünce ve inançların temelinde *bid'at* anlayışı vardır. Onlara göre özelde Osmanlı'nın, genelde ise tüm Müslümanların "kötü gidişatının" sebebi, Hz. Peygamber döneminin referans olmaktan çıkarılması ve "*sonradan İslam'a dâhil olan şeylerin*" (bi'dât) referans alınması vardır. İddia ve inançlarına göre, Müslümanlar bid'atları terk ederler ve Hz. Peygamber döneminin inanç ve uygulamalarına dönerlerse, mevcut kötü ve yanlış gidişat temelden değişecek, Müslümanlar her geçen gün daha fazla içine yuvarlandıkları cehaletten, zilletten kurtulacaklardır. Onlara göre bid'atların en çok yer aldığı yapı/kesim ise tasavvuf/tarikatlardır. Yine onlara göre tasavvuf/tarikat inanç ve uygulamaları birçok bakımdan İslam'a aykırıdır (Naima, 1969, s. 1716-1730).

İslam tarihi boyunca, Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkmış şeylerin niteliğini belirleyen bid'at, dar ve geniş olmak üzere iki manada anlaşılmış ve kullanılmıştır (Kâtip Çelebi, 1972, s. 65). Dar anlamıyla, Hz. Peygamberden sonra ortaya çıkan ve dinle ilgili kabul edilen şeyler manasındadır (eş-Şâtîbî, 2009, s. 46-48). Geniş anlamıyla ise Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan her şeyi kapsamaktadır. Dolayısıyla düşünceler, anlayışlar, tutum ve tavırlar, hâl ve hareketler, yaşayış biçimi, eşyalar... her şey geniş manadaki bid'atın kapsamına girmektedir. Bid'atın geniş manada anlamlandırılması, bu tür bid'atlerde bir ayrıma gitmeyi zorunlu kılmış ve "bid'atı hasene" (Yaran, 1992, s. 4/202) sözcüğü üretilmiştir. Buna göre bir şeyin bid'at olması her haliyle olumsuz, yanlış, kötü olduğu anlamına gelmemektedir. Bazı bidatler güzel (hasen) olabilir. Dolayısıyla bunlara itiraz anlamsızdır. Örneğin cemaatle teravîh namazı kılmak, Kur'an'ın kitaplaştırılması, minare gibi şeyler birer "bid'atı hasene"dir. Bu anlayışın "kötü" olarak nitelediği bid'atler arasında ise kabirler üzerine türbe yapmak, kabirlerde mum yakmak gibi inanç ve uygulamalar vardır (Günaltay, 1997).

Bid'at konusunun Kadızâdeliler hareketiyle ilgisine gelince; Kadızâdelilere göre özellikle mutasavvıfların inanç ve uygulamaları (kötü) bid'at kapsamında yer almaktadır; mutasavvıfların dinden kabul ettikleri birçok inanç ve anlayış, tutum ve tavır, ritüel dinden sapmanın somut örnekleridir; yanlıştır, insanı İslam'dan saptırmaktadır (Kâtip Çelebi, 1972, s. 103-109; Naima, 1969, s. 1716-1730). Müslümanların içinde debelendikleri problemlerin temelinde de dinden uzaklaşmak (bid'atlere sarılmak) vardır. Bu sebeple durumun ıslahı ancak bid'atların terki ile mümkün olabilir. Kadızâdeliler bu anlayış ve inançlarını ifade ederlerken işaret ettikleri somut örnek Halvetiler idi. Kadızâde Mehmed Efendi ile çağdaşı Halveti şeyhi

Abdölmecid Sivasî Efendi (ö. 1639) arasında açığa çıkan inanç ve fikir ayrılıkları sert tartışmalara ve hatta kavgalara sebep olmuştur. İstanbul'un büyük camileri Kadızâdeliler ile Halvetiler tartışma ve kavga mekânları haline gelmiştir. Zira tartışmaların liderleri konumundaki Mehmed Efendi de Abdölmecid Sivasî Efendi de İstanbul'un önlü vaizleri idiler.

1582 doğumlu Mehmed Efendi gençliğinde Balıkesir'de ilim tahsil ettikten sonra İstanbul'a gelmiş, Murad Paşa camiinde uzun yıllar ders vermiş, Sultan Selim camiine *kürsü şeyhi* olarak görevlendirilmiş, daha sonra sekiz yıl Beyazid camiinde, birkaç ay da Süleymaniye camiinde vaiz olarak görev yapmış, 1631'de ise dönemin en itibarlı camii olan Ayasofya'ya görevlendirilmiş birisidir. Mehmed Efendi'nin dinleyicileri arasında başta Sultan olmak üzere, birçok üst düzey yönetici vardı. Vaazlarının hemen hiç değışmeyen konusunu bid'atler oluşturuyordu. Bozulma ve yozlaşmaların sebebinin bid'atler olduğunu; dinin anlaşılmasında ve gerektirdiği sorumluluklarda Hz. Peygamber dönemine dönölmesinin zorunlu olduğunu dile getiriyordu.

Halveti tarikatına mensup önlü bir aileden gelen Abdölmecid Sivasî Efendi de çocukluğunda Kur'an'ı hıfzetmiş, iyi derecede Arapça öğrenmiş, fıkıh, tefsir ve hadis konusunda iyi eğitim almış birisiydi. Tasavvuf yolunu benimsemiş ve Halveti şeyhi olmuştu. Sultan III. Mehmed'in (1595-1603) daveti üzerine İstanbul'a gelmiş ve Ayasofya'da vaaz vermeye başlamıştı. Onun da dinleyicileri arasında kalabalık bir halk kitlesinin yanı sıra, birçok üst düzey yönetici vardı. Mehmed Efendi ile Abdölmecid Sivasî Efendi arasındaki inanç ve fikir tartışması öölümlerine kadar devam etmiştir. Fakat onların öölümü tartışmaları sona erdirmemiş; taraftarları tartışmaların dozajını daha da artırarak gündemi meşgule devam etmişlerdir (Kâtip Çelebi, 1972, s. 109). Hatta başta Bursa ve Edirne olmak üzere söz konusu tartışma ve bazen de kavgalar, diğler bazı şehirlere de intikal etmiştir.

Kadızâdeliler ile Halvetiler arasındaki tartışmalar ve tartışma konuları hakkında en önemli kaynaklardan birisi Kâtip Çelebi, diğeri ise tarihçi Naîmâ'dır. Kâtip Çelebi önemlidir, çünkü o resmi görevi sebebiyle sürekli İstanbul'da bulunamadığından, aralıklı olmak üzere yaklaşık üç yıl Kadızâde Mehmed Efendi'den ders almış ve onun vaazlarının, derslerinin önemli takipçilerinden birisi olmuştur. Kâtip Çelebi, Mehmed Efendi'yi sevmiş ve ilminden istifade etmiştir. Ancak onun özelde tüm mutasavvıflara, genelde ise bid'at adı altında her türlü yeniliğe itiraz eden bir geleneğe mensubiyetinden hoşlanmamıştır. Aynı şekilde mutasavvıfların tutum ve davranışlarını da onaylamamıştır. Samimiyetten uzak, gösterişe ve menfaat elde etmeye dayalı bir din anlayışına sahip, taassuptan kaynaklanan kavga ve nizalarla

sürdürölen bir dinî hayatın Hz. Muhammed'in ümmetine ve din kardeşliğine yakışmadığını belirten Kâtip Çelebi, hiçbir Müslümanın ahiretteki durumunun Kadızâdeliği veya Sivasîliği sebebiyle affa sebep olmayacağını ifade etmiştir (Kâtip Çelebi, 1972, s. 108). Ne Kadızâde'nin ne de Sivasî'nin insanların imanları hakkında kolayca karar vermelerini kabul etmemiştir. İki tarafın da bağınazlık içerisinde olduğunu düşünmüş ve bunu da yazmıştır (Kâtip Çelebi, 1972, s. 109). Bu iki kesimin birbirleriyle ilgili tutum ve tavırlarının devletin işleyişini ve toplum yapısının bütönlüğünü tehdit ettiğini, her iki tarafın da sahip olduğu taassubun tahripkâr olduğunu ifade etmiştir (Kâtip Çelebi, 1972, s. 109). Kadızâde ve Sivasî taraftarlarından hareketle ifrat ve tefrite düşmenin insanlar arasında nefret, kin, tefrikaya sebep olduğunu belirtmiş, buna karşılık itidal üzere olmanın önemine dikkat çekmiştir. Kâtip Çelebiye göre Müslüman halk bağınazlık girdabına kapılmış bir haldedir ve buradan kurtuluşun yolu itidalli olmaktan geçmektedir (Kâtip Çelebi, 1972, s. 124).

Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-hakk fî ihtiyâri'l-ehakk* isimli kitabında, XVII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ulemasının, yöneticilerinin ve din adamlarının düşünce gündemini oluşturan temel konuları ele alıp incelemiş ve o konulardaki görüşlerini açıklamıştır. Kitapta ele alınan 21 konu esasen Kadızâdeliler ve Sivâsîler şeklinde isimlendirilen inanç gruplarının tartışma gündemiyle tam bir uyum içindedir. Zaten Kâtip Çelebi de *Mizânü'l-hakk fî ihtiyâri'l-ehakk* adlı eserini iki kesimin arasında devam eden fikir ayrılıklarını *orta yol* çizgisine (hadd-ı itidâl) çekmek amacıyla kaleme aldığını belirtmektedir (Kâtip Çelebi, 1972, s. 124). Onun bu kitabı, dönemin tartışma ve hatta ayrışma konularını dile getirmesi açısından oldukça değerlidir. Zira düşünce tarihine tanıklık etmektedir. Ancak daha da önemlisi, o konuların ne fiilen yaşanmakta olan ekonomik, siyasi, hukuki konularla ne de devlet ve toplum olarak her geçen gün daha fazla mağduru olunan devlet sistemindeki ve toplumsal yapıdaki çözümlerle ilgisinin bulunmamasıdır. Bir diğere söyleyişle dönem Osmanlı ulemasının, devlet adamlarının ve din adamlarının gündemini yapay veya son derece detayda kalan konular oluşturmaktadır. Örneğin özellikle Anadolu'da can ve mal güvenliği yok olmuş, Celâlî eşkıyası her tarafı kuşatmış durumdadır; idari işlerde liyakat terkedilmiş, cahiller müderris, bilgisiz ve beceriksizler ise yönetici olmaktadır; rüşvet ve iltimas tüm idari kademelerdeki işlerin yürütülmesinde değişmeyen enstrümanlar haline gelmiş bulunmaktadır; hukuk donmuş, yaşanmakta olan bireysel ve toplumsal hayatın ekonomik, siyasi, kültürel... safhalarındaki problemleri çözmekten aciz hale gelmiş bulunmaktadır... Ve tüm bu yozlaşma ve çözümlenin sebeplerini tespit etmesi ve çözüm teklifleri dile getirmesi gereken Osmanlı ulemasının, devlet adamlarının ve din adamlarının gündemini "*Firavun mümin olarak mı, kâfir olarak mı öldü? Yezid'e lanet*

okumak gerekir mi? Kahve helal midir? Baş ve el hareketleriyle selam vermek doğru mudur?..." gibi konular meşgul etmektedir. Hatta bu konulardaki görüş ayrılıkları sebebiyle ülema, münevver ve din adamlarının arasında husumete varan çatışma ve kavgalara şahit olunmaktadır. İşte tuhaf olan budur. Hâlbuki bu konular gündemde olmaması gereken konulardır. Bu tür konular, pratikte değeri olmayan konulardır. Hatta bu tür konular, mevcut birçok olumlu durumu tahrip edip, toplumun bütünlüğünü tehdit edecek konulardır. Dolayısıyla bu tür konuları gündeme almanın bir anlamı yoktur (Kâtip Çelebi, 1972, s. 12, 13, 108, 109). Kâtip Çelebi tüm bu gerçekleri fark eden birisidir. Mezkûr konuların gündemde tutulmasının, taassuptan, tartışmadan ve kavgadan başka bir şeye sebep olmayacağını farkındadır. Ancak buna rağmen bu konuları ele alan ve her birini taassup ortamının dar kalıplarından çıkararak çözüme kavuşturan bir kitap yazmayı görev kabul etmiştir. Çünkü eğer bu konular halkın ikna olacağı şekilde cevaplanmazsa problem büyüyerek devam edecektir. Kâtip Çelebi, gündemi teşkil eden söz konusu problemleri ve tartışma konularını tespit etmiş, konulara ilişkin görüşleri özetlemiş ve kendi düşüncesini ifade etmiştir. Bunu yaparken konuları halkın anlayacağı bir dille izah etmiş, ikna edici bir tavır sergilemiştir. Amacı söz konusu soruları/konuları gündemden uzaklaştırmaktır. Bu sebeple öncelikle aklî ilimlerin gerekliliği dile getirmiş, aklı ölçü almanın önemine dikkat çekmiştir.

Kâtip Çelebi Açısından İtidali Korumanın Önemi

Kâtip Çelebi'nin Osmanlı sisteminde ve toplumunda gerçekleşen çözülmeye irtibatlı olmak üzere üzerinde ısrarla durduğu konulardan birisi taassuptur. Hem içinde yaşadığı toplumda hem de Hz. Peygamber'den sonra Müslümanlar arasında boy gösteren taassubun nelere sebep olduğunu ve olabileceğini bilmektedir. Bu sebeple, bizzat tanık olduğu Kadızâdeliler ile Halvetiler arasındaki tartışma ve kavgalardan hareketle, Osmanlı toplumunda birlik ve uyumu sürekli kemiren taassup zihniyetinin özelliklerini açıklamaya ve tedavisinin nasıl olması gerektiğine özel bir önem vermiştir.

Kâtip Çelebiye göre hastalığın sebebi taassup, tedavisi ise itidalli olmaktır. İtidalli olmak, aşırı olmamak; ne çok fazla ne çok az, tam gerektiği kadar olmak; orta halde bulunmak; ölçülülük anlamlarına gelmektedir. Kâtip Çelebi de bunun gereğine göre olmaya çalışırken, taassubu önlemesi gereken kesimleri ve taassubun taraflarını itidalli olmaya davet etmiştir (Kâtip Çelebi, 1972, s.124, 125). Sebep olduğu kin ve kibrin kör eden etkileriyle hakikati görmeyi engelleyen taassubun toplumsal yapıda yol açtığı ihtilâf ve çekişmelere son verebilmek için taassubun doğru teşhis edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre taassubun sebebi *cehalet* ve Hz. Muhammed'in lütuf ve kerem anlayışına dayalı muamelesini aşan *şekilciliktir*.

Taassubun açığına çıktığı alan dinî inançlar ve ibadetler olmasına karşılık, sonucu tamamıyla toplumsaldır. Bu sebeple taassup hastalığının çözümünde tüm bu alanları ve aşamaları dikkate almak gerekmektedir. Kâtip Çelebi'nin kendi döneminin somut taassup örneği olan Kadızâdeliler ile Halvetiler bağlamında ifade ettiği tespit ve önerileri şöyledir (Kâtip Çelebi, 1972, s.103-109, 123-128):

Kâtip Çelebi, Kadızâde'nin ve ne de Sivasî'nin gündeme getirdiği, herhangi bir dinî, ilmî ve pratik değeri bulunmayan, hatta çoğunluğunun bireysel ve toplumsal hayatta veya inanç ve düşüncede somut karşılığı da olmayan; birçoğu tarihe ait bazı meseleleri gündeme taşıyarak bunlar etrafında tartışmalara ve hatta kavgalara vesile olan; cahil halkı yanlarına çekerek fitne çıkaran bu adamların dini hayattaki olumsuz etkilerine karşı, devletin sürece müdahil olmasını ve kontrolü eline alması gerektiğini ifade etmiştir. *Mîzânul-Hakk* isimli kitabında ayrıntılı şekilde ele aldığı üzere, devlet adamlarının, Müslümanların toplumsal anlamda ihtilâfa düşmelerine rıza göstermemeleri gerektiğini; vaki olan kavgaları yerine göre sertlikle, yerine göre de lütuf ve yumuşaklıkla çözmelerinin zorunlu olduğunu; fakat hiçbir zaman gevşek olmamalarını ifade etmiştir. Kâtip Çelebi'ye göre söz konusu problemin çözümünde devlet adamlarına düşen sorumluluk çok büyüktür. Bunların, bozuklukları gidermek için Kanûn-i kadîm'i tam olarak uygulamaları oldukça önemlidir. Sultan, bu kanunları bilerek hareket etmeli, şeriatın kılıcı ve siyasetin kanunu yürürlükte egemen olmalıdır.

Dinî hayatın kavgadan uzak yaşanması noktasında üzerine büyük sorumluluk düşen ikinci kesim din adamları ve özellikle de vaizlerdir. Her şeyden önce vaizler, vaaz ettikleri şehir halkının âdet ve gelenekleri dikkate almalı, doğrudan âdet ve gelenekleri reddeden veya aşağılayan tutum ve sözlerden uzak durmalıdırlar. Çünkü vaizlerin bölge insanının kültürel kabullerini dikkate almamaları, halk arasında çeşitli kavga ve dedikodulara sebep olmaktadır. Kâtip Çelebi, bu aşamada oldukça ilginç bir tutuma sahiptir. O bid'atlerin ne kadar yanlış olduğunu bilen birisidir. Ancak buna rağmen zihinlerden ve toplumdan tamamıyla dışlanması gereken bid'atin toplumda sağlam bir yer edinmiş olmasını âdetler ve geleneklere dayanmasıyla açıklayarak, böylesine dayanağı olan bid'atleri yok etmenin kolay olmadığına, iyiliği emretmek ve kötülükten menetmek sorumluluğunun doğru bir tarzda gerçekleşmemesi durumunda bid'atleri yok etmenin boşuna bir çabadan başka bir şey olmayacağına dikkat çekmiştir. Kâtip Çelebi bu anlayışı dile getirirken gözlediği pratik durumlardan hareket etmiştir. Kâtip Çelebi'ye göre bid'atlere sarılmanın en önemli sebebi, dünyalık geçimler ile şan ve şöhrete ulaşma arzusudur. Kâtip Çelebi'ye göre halkın bidatlere sınıksız sarılmasının ikinci sebebi, yasaklanan şeyin ilgi görmesiyle ilgilidir. Bir şey yasaklanınca halktan olan kimselerin o yasağı ihlal etme

arzuları kuvvet kazanmaktadır. Çünkü hak bile olsa âdetlere ters düşen bir sözü kabul etmemek, halkın genel teamülüdür. Bunun somut örneği, zahir uleması olarak nitelediği Kadızâde ve taraftarları olan kişilerdir. Halkın âdet ve geleneklerini hesaba katmadan, bir şeyin dindeki yerini doğru şekilde belirlemeden gerçekleştirilecek herhangi bir girişim boşuna çaba olacağı gibi, bu durum maalesef halkın yasaklanan şeylere ilgisini daha da artıracaktır (Altaş, 2007, s. 288).

Kâtip Çelebi, taassubun sebep olduğu ve olabileceği problemleri önlemek için devlet adamlarına ve din adamlarına çağrıda bulunurken, halka da bazı hatırlatma ve uyarılarda bulunma ihtiyacı hissetmiştir. Dinî ve ahlâkî bozulmanın düzeltilmesinde halka yakışanın aşırılıklardan uzak durmak olduğunu, aşırılıklara itibar edilmemesinin önemli olduğunu belirtmiştir. Halkın bireysel ve toplumsal hayatında uyması gereken kural ve ölçülerin gayet açık ve anlaşılır olduğunu, dini ilimlerin detayda kalan konularına itibar etmenin gereksiz olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, İslâm'ın namaz, oruç gibi genel emirlerini yerine getirmenin yanı sıra, yalan söylemekten uzak durmak, birisinin canına ve malına zarar vermektan kaçınmak, doğruluk üzere olmak ve hakkında bilgi olmayan konuları konuşmamak halk için yeterlidir. Halktan daha fazlasını beklemek doğru değildir. Zaten halk daha fazlasını ne ister ve ne de anlar. Böyle olduğu içindir ki halktan kimseler vaaz ve hutbe esnasında genellikle uyuklarlar; imamın veya vaizin ne dediğini dinlemezler bile. Çünkü anlatılan konulara zihinlerinde ve hayatlarında karşılık bulamamaktadırlar. Dertlerinin farkında değiller ki, derman arasınlar. Hutbenin Arapça okunması da halkın camide anlatılan konulara ilgisizliğinin en önemli sebeplerinden birisidir (Kâtip Çelebi, 1972, s. 123-128).

Kâtip Çelebi'de İslah Düşüncesi

Kâtip Çelebi, Osmanlı devlet ve toplumundaki çözümlenin önlenmesi için geliştirilecek yöntem ve çabaları "ıslah" sözcüğü ile ifade etmiştir. Kâtip Çelebi "ıslah" sözcüğünü tercih ederken yeni bir siyasî sistem projesini düşünmemiştir. Onun "ıslah" anlayışı var olan idari işlerin ve toplumsal ilişkilerin işleyişindeki bozuklukların düzeltilmesi manasındadır. Bu kullanımda belirleyici olan ıslahatın kendisi değil, bozulmanın bizzat kendisidir. Bu sebeple devlet adamlarını vücudun sıhhati için tedbir alan doktorlara benzetmiştir. Özellikle *Düstûrû'l-Amel*'de ıslah kelimesinin geçtiği bağlamlar göz önüne alındığında, ıslah kavramının, o günün tıp literatüründen hareketle kullanıldığı görölmektedir. Fakat "işlerin düzelmesi" konusunda Kâtip Çelebi çok fazla umutlu değildir. On dört yaşından itibaren Anadolu ve Asya topraklarında katıldığı seferler sırasında gördükleri ve yaşadıkları, ıslahın kolay olmayacağına inanmasına yol açmıştır. Fakat tamamıyla umutsuz da değildir; eğer devletin başındaki Sultan

meseleyi anlar ve gereğini yerine getirirse "ıslah" çabaları olumlu sonuca ulaşmayı mümkün kılabilir. Bu sebeple kitaplarında doğrudan Sultan'a yönelik ifadelere yer vermiş, Sultanın çabalarının problemleri çözenin vazgeçilmez şartı olduğunu dile getirmiştir.

Kâtip Çelebi'nin Osmanlı devlet ve toplumunda gerçekleşen çözülmeye ilişkin tespit ve "tedavi" tekliflerine yer verdiği eserlerinin başında *Mîzân el hakk fî ihtiyâr el-ahakk* adlı kitabı gelmektedir. "En doğru yolu seçerken izlenecek hakikat ölçüsü" anlamına gelen bu ünlü kitabın daha ilk sayfalarında "kanıtlama yöntemine" (tarîk-ı burhân) ve "mantık"a (ilm-i mîzân) yapılan atıf adeta kitabın adına da bir atıf gibidir. Kitap, aklî ilimlerin ne kadar önemli olduğunu dile getiren bir "giriş" (mukaddime) ile başlamakta, takiben her biri detaylı bir şekilde ele alınıp tartışılan yirmi bir mesele (bahs) ile devam etmektedir. Kitabın "sonuç" (hâtime) kısmında ise genel bir değerlendirme yapılmakta ve bazı tavsiyeler dile getirilmektedir.

Kâtip Çelebi'de Bilimin Önemi

Geleneksel İslam bilgi anlayışının temel kavramı "ilm"dir. İlim ise, daha çok veya öncelikle "dinin doğru anlaşılması ve yaşanması" ilkesine dayanmaktadır. Bu ilkeye bağlı olarak *tefsir*, *hadis*, *fıkıh*, *kelâm* gibi ilim dalları oluşmuş, *Arapça*, *mantık* ise bu ilim dallarını yürütülebilmenin, derinleştirebilmenin araçları olarak görülmüştür; aynen matematik, astronomi gibi bilim dallarında olduğu gibi. Eğer genel bir ayırım yapmak gerekirse; sonraları birçok kişi tarafından dile getirilen "naklî ilimler" ve "aklî ilimler" ayırımının temelinde "naklî ilimlerin" anlaşılabilmesi, yürütülebilmesi veya derinleştirilebilmesi için "aklî ilimlerin" araç olarak kullanılması gerektiği anlayışı vardır. Fetihler ve kitlesel İslam'a katılımlar sonucunda farklı bilgi türleriyle karşılaşan Müslümanlar "ilim" dağarcıklarına felsefeyi, tıbbı, mekaniği, fiziği, zoolojiyi, biyolojiyi, coğrafyayı da katmışlar, fakat bunlar genel anlamda eğitim ve öğretim programlarının (medrese müfredatının) parçaları olmamış, sadece bazı özel ilgililerin üzerinde durdukları ve uzmanlaştıkları konular olmuştur. Gerçi şunu da göz ardı etmemek gerekir ki, İslam dünyasının ilim/bilim konusunda durumu bu iken, özellikle Avrupa/Hıristiyan dünyası da bundan farklı değildi. Ortaçağ Avrupa'sında da, bugün "fen bilimleri" olarak nitelenen ve fiziksel dünyadaki genel-geçer yasaları tespit etme amacı taşıyan bilimler, ancak özel ilgililerinin uğraş alanları idi. Bunlar genellikle Kilise mensubu kişilerdi ve Kilise kurumunun sert tepkisiyle, engelleyici tutumlarıyla karşılaşmak pahasına astronomi başta olmak üzere "fen bilimleri" alanında çalışmalar yapıyorlardı. Buna karşılık İslam dünyasında bilimsel çalışmaları engellemeye yönelik kurumsal bir refleks veya gelenekselleşmiş bir tutum yoktu. Bu noktada İslam dünyasındaki bilimle uğraşan kişilerin, siyaset kurumunun veya dini eğitim kurumunun engellemesiyle karşılaşmamaları o günün şartlarında Avrupa/Hıristiyan

dünyaya göre önemli bir farklılık ve olumlu bir durumdur. Fakat tüm engellemelere rağmen Avrupa'da bilim hızla gelişirken, İslam dünyası mevcudu sürdürmekle yetinmiştir. En azından genel manada Avrupa'daki bilimsel atılım İslam dünyasında gerçekleşmemiştir. Daha da önemlisi İslam dünyasındaki yaygın "araç ilimler" anlayışı pek değişmemiştir. Belirli ilmi konular, bir türlü başlı başına uzmanlık alanı haline gelmeyip sadece diğer bazı ilmi faaliyetlerin yardımcı unsuru olarak algılanınca, o alanda kayda değer bir gelişme olmamıştır. Bunu astronomi veya matematik için rahatlıkla söyleyebiliriz. Neredeyse ilk andan itibaren Müslümanlar için dinin bazı hükümlerini anlamının ve uygulamanın (miras hukuku için matematiğin, namaz ve oruç vaktini tespit için astronominin araç ilim olarak görülmesi gibi) araçları olan matematik ve astronomi (Ali Kuşçu gibi istisna şahsiyetler hariç) eğitim ve öğretim programlarının standart ve genel müfredat konuları veya birçok kişinin çalışmalar yaptığı uzmanlık alanları olarak görölmemiştir. Geleneksel ilim ve eğitim anlayışının değişmeden sürdürölmesi, sürdürölmekte olan eğitim ve sahip olunan ilim anlayışının pratik hayatın gerisinde kalmasına yol açmıştır. Geleneksel ilim anlayışı pratik hayatın bazı problemlerine cevap veremez veya verdiği cevapların doğruluğu kuşku götürür olmuştur. Bunu ilk fark edenlerden birisi ise Kâtip Çelebi'dir.

Kâtip Çelebi, doğrudan medreselerdeki eğitim ve öğretim programlarının değişmesini dillendirmediyse de mezunlarının yetersizliğini açıkça dile getirmiştir. Bilimde bazı şeyleri ihmal etmenin başta fıkıh olmak üzere dini alanda da yanlışlıklara veya yetersiz durumlara yol açtığını ifade etmiştir. Bu noktada özellikle matematik için dile getirdiği görüşler ve gerçekleştirdiği tespitler oldukça önemlidir. Kâtip Çelebi, matematiği ifade etmek için *Keşfü'l-Zünûn* isimli önemli eserinde *İlmu'l-aded*, *ilmu'l-hisâb* ve *ilmu'l-aritmâtîkî* şeklinde üç ayrı kavramlaştırma yapmıştır. Yeri geldikçe bunların farklarından bahsetmiş olmakla birlikte, hakkında en uzun ve ayrıntılı açıklama yaptığı kavramlaştırma *ilmu'l-hisâb* olmuştur (Kâtip Çelebi, 1982, s. 1/662-665). Açıklamasına göre *ilmu'l-hisâb*'ın konusunu sayılar (el-aded) oluşturmaktadır. Bu ilimde sayının "zâtî arazları" (avârızıhi'z zâtîyye) ele alınıp araştırılmaktadır. Bu ilmin faydası pek çok olup daha çok yapılan işleri kaydetmek (zabtü'l muâmelât), malı mülkü korumak (hıfzü'l emvâl), borçları tespit etmek (kazâü'l düyûn) ve mirası taksim etmek (kısmetü't terekât) gibi alanlarda kullanılmaktadır. Kâtip Çelebi genel olarak matematiğin, sadece bahsettiği alanlarda değil, aynı zamanda astronomi (el-ulûmu'l-felekiyye), arazi ölçümü (el-mesâha) ve tıpta da ihtiyaç duyulan bir bilgi alanı olduğunu belirtmiştir. Ona göre matematiği bilmeden tüm bu alanlarda işleri halletmek, çalışmalar

yapmak, bilgiyi derinleştirmek mümkün değildir. Bu sebeptendir ki ne sultanın ne âlimin ve ne de halkın matematiksiz yapamayacağını söylemiştir.

Kâtip Çelebi, matematiğı yeteri kadar bilmemenin, dini ilimlerde bile ciddi yanlışlara yol açtığıının veya açabileceğinin örneklerini verme ihtiyacı hissetmiştir. Örneğinde doğrudan fikhî dikkate alması ise önemlidir. Bu tutumuyla, matematik gibi alanlarda yeterli düzeyde bilgi birikimi yoksa kararların (fetvalar) yanlış olacağını ifade etmiştir. Böylelikle bilginin bütünlüğüne, bilgi alanlarının birbirleriyle zorunlu olan ilgiye dikkat çekmiştir. Konu bağlamında verdiği örnek şöyledir:

Hendese bilen müfti ile hendese bilmeyen müftinin fetvasıdır: Bir kimse boyu ve eni ve derinliğı dört zira bir kuyu kazmak için birini sekiz akçaya tuttu. O da boyu ve eni ve derinliğı iki zirâ olan bir kuyu kazdı ve karşılığında dört akça istedi. Fetva ettirdiler, hendese bilmez müfti dört akça hakkıdır, dedi. Hendese bilen müfti hakkı bir akça diye fetva verdi, doğrusu da budur. Çünkü iki zirâ kuyu dört zirâ kuyunun sekizde biridir, ücretin de sekizde bir olması gerekir... Hendese bilen kadı ile hendese bilmeyen kadının hükmüdür. Bir kimse boyu ve eni yüz zirâ olmak üzere bir tarlayı başkasına satıp teslim edeceği zaman boyu ve eni ellışer zirâ iki tarla verdi Aralarında uyuşmazlık çıkıp bir kadıya vardılar ki hendese bilmezdi. Hakkı budur diye hükmeyletti. Sonra bir hendese bilen kadı bulup dinlettiler, yarım hakkıdır dedi. Doğrusu da budur. Bunların aslını bilmek isteyen *riyaziyyat* görmeye heves eyleye (Kâtip Çelebi, 1972, s. 10, 11).

Kâtip Çelebi bilimin önemini kavramış birisi olarak sadece bilimin önemine dikkat çeken yazılar yazmamış, bazı bilim alanlarında eserler de telif etmiştir.

Kâtip Çelebi'nin Islahat Raporu: Düstürü'l Amel

Kâtip Çelebi, hayatının sonlarına doğru, Osmanlı Devleti'nin ve özellikle de malî teşkilatın ıslahına dair zamanının şartlarında önemi daha da büyük bir eser kaleme aldı. Bu eserinde devlet idaresinde edindiğı tecrübeler ve bilgi birikimi neticesinde, her geçen gün daha fazla çözümlüşüne şahit olduğu devlet sistemindeki ıslahın nasıl gerçekleşmesi gerektiğini dile getirme ihtiyacı hissetti. Bu maksatla *Düstürü'l Amel* isimli hacim olarak küçük, fakat ele aldığı konu ve ıslahata ilişkin teklifleri açısından son derece önemli kitabını kaleme aldı. Aslında bir rapor olan bu kitap, Sultan IV. Mehmed'in malî sistemdeki problemlerin çözümü amacıyla gerçekleştirdiğı bir girişiminin ürünüdür.

Kâtip Çelebi, *Düstürü'l Amel*'de anlattığı üzere, "İlâhi âdetin bir icabı, insan uygarlık ve toplumlarının tabiatının bir gereğı olarak, [bu devletin] mizacında sapma belirtileri ve yapısı ile güç ve yeteneklerinde uyuşmazlık eserleri görölmeye başlandığı" bir zamanda, Sultan

IV. Mehmed (İktidarı: 1648-1687) bir ferman yayınlarak "güngörmüş devlet ileri gelenleri ile iş bilen divan erbabının" bir araya gelerek "devletin nabzını tutmaları" ve yaşamakta olan problemlerin çözümü için çareler düşünmelerini ister. Zira devlet sisteminde ve toplum yapısında çoktandır bir dizi problem yaşanmaktadır. Elbette ki bu problemleri çözmeye yönelik görüşler ve girişimler vardı. Başta Sultan olmak üzere birçok kişi bu problemlerden kurtuluşun yol ve yöntemlerinin neler olması gerektiğini düşünüyor veya en azından klasik dönemdeki güç ve deneye ulaşmanın umudu içerisinde bir şeyler yapmaya çalışıyorlardı. Fakat Sultan IV. Mehmed'in bu girişiminin asıl sebebi, süregelen problemlerin ötesinde, iktidarı döneminde daha şiddetli bir şekilde yaşamaya başlanan malî problemlerle ilgiliydi. Daha da özelden "gelirin azlığı, giderin çokluğu" ile ilgiliydi. Döneminin akıl adamlarının bir araya gelmelerini ve kötü gidişatı durduracak çözüm yolları aramalarını istedi: "Ta ki iş, Allah korusun, haktan gelmesi müşkül olan bir noktaya gelmesin".

Sultan IV. Mehmed döneminin devlet hazinesinde önemli bir malî açık oluşmuştu. Bunun en önemli sebebi, artık son derece pahalıya mal olan askeri seferlerdi. Seferler ve diğer bazı sosyal, ekonomik, askeri problemler süregelmekte olan malî problemlerin şiddetini ve kapsamını daha da artmıştı. Yaşamakta olan ve malî yükü her geçen gün artan problemleri görüşmek ve çözüm yolları aramak üzere 19 Mart 1653 Çarşamba günü, Veziriazam Tarhuncu Ahmed Paşa, Şeyhülislam Bahai Mehmed Efendi, Defterdar Paşa, Rumeli Kazaskeri Hüsanzâde Abdurrahman Efendi, Anadolu Kazaskeri ile içlerinde Kâtip Çelebi'nin de dâhil olduğu birçok devlet adamından müteşekkil heyet, Tersane Bahçesi'nde Sultan'ın huzurunda toplandılar. Açılış konuşmasını Sultan Mehmed yaptı. Önceki sultanlar zamanında, devletin gelirleri ile masrafları arasında bir denge bulunduğundan ve hatta bazı seneler tasarruf dahi yapıldığından bahisle, kendi dönemine değindi. Kendi idaresinde sarayda gerçekleştirilen harcamaların babasının döneminden daha az olmasına karşılık bütçenin gene de açık verdiğini, tersane ile sair mühimmatın temini için yeterli malî imkânın bulunmadığını belirtti ve bunun sebebini sordu. Veziriazam Tarhuncu Ahmed Paşa, söz konusu bütçe açığının en önemli sebebini, devletin harici masraflarının artışı olduğunu ifade etti. Böylelikle farklı kişilerin söz almasıyla konuşmalar uzayıp gitti. Gerçekleşen uzun müzakereler sonucunda birkaç senelik îrad (gelir, gelir getiren mülk) ve masrafın mahallerinde incelenerek ulaşılan sonuçların Sultan'a arzına karar verildi. Bir gün sonra, Defterdar Paşa'ya hazinenin durumunun tetkiki emredildi. Divana mensup devlet adamları bu defa Defterdar Paşa'nın sarayında toplandılar. Toplantıda Kâtip Çelebi'de vardı. Defterdar, devletin senelik gelirinin giderinden az olduğunu belirterek, düşündüğü malî çözümleri dile getirdi. Müzakereler sonucunda alınan

karar gereğince birkaç gün içinde bütün kalemler, hesaplarını hazırlayıp defter ve kaimeler şeklinde Veziriazama verdiler. Tarhuncu Ahmed Paşa'da tüm bunlardan hareketle hazırlattığı detaylı bir raporu Sultan'a arz etti. İşte bu müzakereler ve çalışmalar esnasında ikinci halifelik vazifesiyle devlet dairesinde hizmet görmekte olan Kâtip Çelebi de söz konusu problemlerin nasıl ıslah olunabileceğini düşünmeye başlamış ve *Düstürü'l Amel* adlı eserini kaleme almıştır. Problemlerin çözümüne katkı olmak üzere, kendi ifadesiyle "*devlet adamları, himmet eksikliği sebebiyle gâfletlenüp faydalanmayacak*" olduklarını bildiği halde, Sultan buyruğu üzerine toplanan divana katılmış olması ve "*ömrü boyunca divana hizmet edüp seferlerde ve barışlarda, zamanın germ-ü serdini ve nice derdinü çeküp geçmişlerin tarihlerini görmekte diledi ki, sayesinde rahat yaşadığı bu büyük devlete yardım ve gördüğü nimetlere şükretmek niyetiyle*" (Kâtip Çelebi, 1982, s. 155) ile eserini hazırlamıştır. Yazdığı metin bir kitaptan ziyade bir rapordur. Raporu hazırlamasında Hüsamzâde Abdurrahman Efendi'nin (ö. 1670) istek ve ısrarı etkili olmuştur. Raporunu yazmış fakat bir süre kimseye vermemiştir. Çünkü raporuna itibar edilmeyeceğini düşünmektedir. Zira devrinde işlerin nasıl yürütüldüğünü, devletin üst makamlarındaki birçok kişinin sadece kendi menfaatini düşündüğünü yakinen bilmekte ve görmektedir. Raporuna itibar edecek birileri varsa da onlara da ulaşma imkânı bulunmamaktadır. Bu şekilde birkaç yıl geçer. Hüsamzâde Abdurrahman Efendi müftü olunca (15 Mayıs 1655- 4 Şubat 1656) raporu ister ve Kâtip Çelebi'nin tekrar gözden geçirip temize çektiği nüsha Sultan'a takdim edilir.

Kâtip Çelebi, arzuladığı ıslahın ancak Sultan'ın yönetim ve denetiminde mümkün olabileceğine inanmaktadır. Yoksa ne tür raporlar hazırlanırsa hazırlansın, kim ne tür çözüm teklifinde bulunursa bulunsun, tüm bunların üst düzey idari birimlerin karanlık koridorlarında kaybolup gideceğini ve şikâyet edilmekte olan işlerin devam edeceğini düşünmektedir. Raporunun Sultan tarafından incelenecek olmasını olumlu bulmakla birlikte, genel manada olması gerektiğine inandığı ıslahata başlanacağı konusunda pek umutlu değildir. Ancak buna rağmen bilgi ve tecrübesinin gereği yapmak ve kıyamet günü sorumluluğunu yerine getirmenin rahatlığını yaşamak ister: "*Bari kıyamet gününde suçumuzu ortadan kaldırır diye düşündüm*" (Kâtip Çelebi, 1982, s. 155).

Tam ismi *Düstürü'l amel li ıslâhi'l-halel* olan rapor 'Mukaddime' ve 'Hâtime' kısımları hariç üç bölümden oluşmaktadır. 'Mukaddime' bölümünde genel olarak bir devletin gelişme aşamalarının neler olduğundan bahsedilmiş, Kâtip Çelebi ıslaha yönelik tespit ve tekliflerini burada dile getirdiği teorik zeminin üzerinde inşa etmiştir. Teorik zemin İbn Haldun'un tarih ve toplum felsefesinin tekrarı niteliğindedir. Raporun birinci bölümü reâyânın, ikinci bölümü

askerin, üçüncü durumu hazinenin durumuna ilişkindir. Sonuç bölümünde çözümlenin durdurulmasına ve devlet sisteminin işleyişindeki aksaklıkların giderilmesine ilişkin teklifler yer almaktadır.

Kâtip Çelebi'de Devlet ve Toplum Felsefesi

Kâtip Çelebi eserinin "Giriş" (Mukaddime) bölümünde, öncelikle bazı teorik tespitlerde bulunmuştur. Genel çerçevede "devletin tavırlarını" açıklamıştır. Görüş ve tespitlerinin temelini İbn Haldûn'un (1332-1406) tarih, devlet ve toplum felsefesi oluşturmaktadır. "İnsanın bireysel hali ile toplumsal hali birbirine benzer" anlayışının gereğine uygun olarak düşüncelerinin en temel unsurunu açıklamıştır:

Her şeyden önce, insanın tabii ömrü, gelişme yaşı, duraklama yaşı ve gerileme yaşı olmak üzere üç aşama üzerine takdir olunmuştur. Her ne kadar bu üç aşama kişilerin hayatında tayin edilmişse de güç ve güçsüzlük karşılaştırma bakımından birbiriyle tezat halinde olup, zayıf yapılı bir kişinin çöküşü sağlam yapılı bir kişiden daha önce olagelmıştır. Bunun gibi devletin insanlardan oluşan toplumsal yapısı da üç aşamalıdır. Gelişme çağı, duraklama çağı ve gerileme çağı. Bu üç aşamada toplumlara göre birbiri ile farklılık gösterir (Kâtip Çelebi, 1982, s. 155).

Geçmişte bazı devletlerin çok kısa sürede gerileme çağına eriştiğini ve tedbirsizlikler yüzünden henüz duraklama çağındayken yok olup gittiklerini belirtmiştir. Ancak bazılarının ömrü ise bünyesi sağlam ve devlet adamları yetkin kişiler olduğu için uzamış, duraklama dönemine geç girmişlerdir. Öyle ise yapılması gereken, mevcut problemleri çözmek ve devletin bünyesini güçlü tutmaktır. "Duraklama" ve "gerileme" ve son olarak "çöküş" kaçınılmaz bir durumdur; ancak bir süre uzatılabilir. Her organizma aynı yaşta ölmediği gibi, her devlet/toplum da aynı süre varlığını sürdürmez. Organizmayı ayakta tutan temel unsurların güçlü olması, organizmanın hayatiyetini devam ettirmesini sağlar. Devletin/toplumun bazı unsurlarının güçlü ve dinamik olması da devletin/toplumun hayat süresini uzatır; iktidarının güçlü olmasını sağlar.

Kâtip Çelebi devleti ve toplumu insan bedenine benzeten yaklaşımı esas aldığı kitabında sunacağı çözüm önerisinin mümkün olduğunca açık ve anlaşılır olmasına özel bir çaba sarf etmiştir. Ona göre tıpkı insanda olduğu gibi devlet de bir organizma olarak "dört esas" (hılt) üzerinde yer alır ve yükselir. Söz konusu dört esası *ulema*, *asker*, *tüccar* ve *reâyâ* oluşturur. Kâtip Çelebi, insan ve devlet arasındaki benzerliği şöyle açıklamıştır:

Ulu bir zümre olan ulema, bedende makbul hılt olan kana müşabih olup, kalp ki ruh-i hayvanînin membaıdır ve ruh-i hayvanî maddi olmayan bir cevherdir ki son derece küçüklüğünden ve

inceliğinden dolayı kendi kendine cereyan edemeyüp kan anı alup damarlardan bedeninin en uzak uçlarına kadar alur gider ve bütün azâyâ, kollara ve bacaklara ulaştırır. Şüphesiz beden anınla hayat bulup faydalandığı gibi, şeriat ve hakikat uleması da ruh yerinde olan ilm-i şerifi Allah'tan doğrudan doğruya yahut bilvasıta alup, bedeninin kolları ve bacakları yerinde olan ümmilere ve avama eriştirir ve beden, ruhtan faydalandığı gibi, anlar da ulemadan faydalanırlar. Ruh, vücudun kuvvetine ve devamına sebep olduğu gibi, ilim dahi cemiyetin zindeliğine ve devamına sebeptir (Kâtip Çelebi, 1982, s. 156).

Organizmacı anlayışın bir yansıması olarak Kâtip Çelebi, insan vücudu ile bir devletin teşkilinde önemli role sahip toplum kesimleri arasında benzerlik kurmuştur. Kâtip Çelebi, Osmanlı devlet ve toplumundaki çözölmüşü durdurup kadim dönemlerin ihtişamına erişmenin çarelerini gösterirken insan bedeninin organik fonksiyonlarıyla toplum kesimleri arasında benzerlik ilişkileri kurmuştur. Onun bu konudaki yaklaşımı esasen Antik Yunan'da oluşturulan ve İslam dünyasında dile getirilmeye devam eden "dört temel unsur" düşüncesine dayanmıştır. Bu düşüncenin temelinde Hippokratés (M.Ö. 460-388)'in mizaçlara ait sınıflaması ve Galenos (131-201)'un "hıltlar" görüşü vardır. Bu anlayışın geleneksel tıptaki yaygın kabulüne göre⁶ insanlarda bulunan dört şeyin dengeli olmasından sıhhat meydana gelir. Eğer dört şeyden biri artar ya da eksilirse hastalık ortaya çıkar. Söz konusu şeylere "dört karışık şey" anlamında olmak üzere "ahlât-ı erbaa" denilmiştir. Ahlât, hılt kelimesinin çoğuludur. Hılt ise, eski tıpta insan vücudunda bulunduğu varsayılan *kan*, *balgam*, *saфра* ve *sevda* olmak üzere dört unsurdan her birine denmiştir. Kâtip Çelebi, insan vücudunun *kan*, *balgam*, *saфра* ve *sevda* olmak üzere dört karışımdan (ahlât-ı erbaa) oluştuğu gibi, toplumların da erkân-ı erbaa denilen *ulema*, *asker*, *tüccar* ve *reâya*'dan meydana geldiğini belirtmiştir. Ona göre, ulema (âlimler) zümresi *kan*, asker *balgam*, tüccar *saфра* ve reâyaya da *sevda* durumundadır (Akyol, 2017). Yine ona göre bu

⁶ Kâtip Çelebi'nin devlet ve toplumun temeli olarak ifade ettiği dört unsur anlayışı kadim bir anlayışın ürünüdür. Bunun anlayışın önceki önemli örneklerinden birisi İbn Sina'dır. İbn Sina'nın konuya ilişkin görüş ve tespitleri şöyledir:

Unsurlar cisimlerin alt bölümlere ayrılmaları mümkün olmayan basit cevherleridir. Bunların birleşip şekillenmeleriyle doğada çeşitli cinsteki şekiller ortaya çıkar. Bunlar, sadece dört tanedir: toprak, su, hava, ateş. Toprağın mizacı, soğuk ve kurudur; suyun mizacı, soğuk ve nemlidir; havanın mizacı, sıcak ve nemlidir; Ateşin mizacı ise, sıcak ve kurudur. Bunlardan toprak ve su, ağır; hava ve ateş, hafiftir. Ağır olanlar, organların şekillenmesi ve dinginliği için gerekliyken, hafif olanlar, hayati güçlerin hareketleri, işlevleri ve organların hareketlerine yardımcı olmak üzere gereklidir. Mizaç, unsurların dört tane olan niteliklerinin ürünüdür; böylece, bir cismin mizacı, kendini oluşturan unsurlar neyse, onun niteliklerinin ürünüdür. Mizacın zıt nitelikleri, nicelik yönünden tam olarak eşit olduğunda mizaç dengelidir; mizacın nitelikleri niceliksel olarak eşit olmadığında ve bir tarafa meylettğinde, mizaç dengeli değildir. Hıltlar, en genel anlamda vücut sıvıları demektir. Bunlar, sindirim sonucu ortaya çıkan, sıvı cevherlerdir. Çok iyi bilinen dört hıltın (kan, balgam, sarı saфра ve kara saфра (sevda) dışında, vücuttaki çok ince damarlar içinde, vücut dokularının üzerinde, dokuların arasında ve başlangıçtan beri dokuların yapısında sıvılar vardır ki bunlara da hılt adı verilir. Ancak öncekiler 'Birinci Derece Hıltlar', bunlar ise 'İkinci Derece Hıltlar'dır (İbn-i Sina, 2016, s. 1/6-25).

dört sınıf, devletin ve toplumun hayatını sürdürmesi açısından bir arada yaşamak zorundadır. Bu birlikteliğin temelinde ise "adalet" yer almalıdır. Mademki birlikte yaşamak zorundalar, bu durumda kaçınılmaz olarak birbirleriyle irtibata geçmek ve faydalanmak durumunda kalacaklardır. Kurulacak denge (adalet) toplumdaki düzenin ve devletin işleyişinin sağlığa kavuşması için en temel şarttır. Söz konusu ölçü ya da denge (adalet) o kadar belirleyici ve dolayısıyla önemlidir ki, olur ki nitelik yahut nitelik açısından bunlardan biri işlevini yitirip bozulur ya da oran olarak aşılırsa ya hemen dışarı atılması ya da iyileştirilmesi icap eder (Bulut, 2006, s. 56-58). Ancak bu da rastgele olacak bir şey değildir. Kâtip Çelebi, "iyileştirme" çabalarının da bazı ilke ve ölçülerinden bahsetmiştir. "*Halkın işlerini görmeye girişen tedbirciler [yöneticiler] bilüp ve bozulan mizacı düzeltmek ve sair çareler bulmak hususunda ana göre hareket edeler*" diyen Kâtip Çelebi, ruhun ve bedenın ilaçlarının belli olduğunu belirtmiştir: "*yoksa kötü tedbir alınmış olur. Zira fani bir ihtiyara yapılan tedavi, çocuğa elvermez*" (Kâtip Çelebi, 1982, s. 156). Kâtip Çelebi'ye göre işlerin düzelmesinde her şey *adalet* ilkesine bağlıdır. *Adalet* işlerin özüdür. Bunu, "*insansız mülk olmaz, ordusuz halk olmaz, parasız ordu olmaz, halk olmadan para toplanmaz, adalet olmasa da halk olmaz*" diyerek raporunun daha ilk sayfalarında açık-seçik ifade etmiştir.

Devletin işleyişinde dört esastan bahseden ve bunları *ulema*, *asker*, *tüccar* ve *reâyâ* olarak ifade eden Kâtip Çelebi, bu esasların olması gereken durumlarını ve mevcut hallerini de açıklamıştır. Bu durum, aynı zamanda onun gözünden Osmanlı devletinin ve toplumunun o günkü fotoğrafını ortaya koymuştur.

Kâtip Çelebi'nin Islahat Projesinde Reâyânın Durumu

Kâtip Çelebi açısından reâyâ durumu toplum düzeni ve devlet işleyişi açısından oldukça önemlidir. Kâtip Çelebi reâyâ konusunu sadece *adalet* ilkesi çerçevesinde değil, aynı zamanda "dört unsur" anlayışı çerçevesinde ele almış ve konuya ilişkin görüşlerini dile getirmiştir. *Düstürü'l-Amel*'de yapılan benzetmeye göre reâyâ, yapısı süfli ve toprakta olan *kara safra* (sevda) durumunda bir konuma ve işleve sahiptir:

Reâyâ ki sevda makamındadır. Tıb ve teşrihte sabittir ki, taam hazmından sonra bir zaman mideye gıda gelmeye. Dalak biraz sevda döküp boş kalmasun ve bir bozukluğa sebep olmasun deyü yetiştigi gibi, mide makamında olan hâzine-i amireye dahi gıda mesabesinde olan para gelmeyüp boş kaldıkta, reâyâ fukarası paraları döküp her daim hazineyi boş komayup yetinmek üzere olurlar. Ama anlar ezilüp işten ve kazançtan kaldıkta, bu tedarik mümkün olmaz (Kâtip Çelebi, 1982, s. 157).

Kâtip Çelebi bu noktada eski dönemlere bakarak, oradan örnekler vermek suretiyle, esasen geçmiş zamanlarda devlet ile halk arasındaki dengeye dikkat çekmiştir. Bunu yaparken amacının, mevcut yönetimden bu konuda duyduğu rahatsızlığı dile getirmek olduğu söylenebilir. Şöyle demiştir:

...geçmiş padişahlar reâyâyı zalimlerden korumuş, adalet ve gönüllerini hoş etmekte tam bir özen göstermişlerdi. Doğruluktan ayrılmayıp zalimlere fırsat vermemişlerdi. Osmanlı ülkesi köylerinden birinin harap olmasına razı olamazlardı. Merhum Sultan Süleyman Han, Dar'üs-saltanatı aliyye yani Konstantiniye şehrinin tamamen bayındır olmasını dilesse de Osmanlı ülkesinde bulunan kasaba ve köylerden bu maksatla, birini kaldırıp buraya getirmeyi uygun görmemişti. Reâyâdan birinin ziraattan ve çiftçilikten ayrılıp şehre göçünü reva görmezdi. Bu bakımdan Belgrad kalesini fethettiği zaman o yörenin kâfirlerini sürüp, Yedikule civarına yerleştirmişti. Sonra duraklama dönemi gelince Celâlîler'in ortaya çıkışı ile reâyâ güçsüzleşerek bölgelerini terk edip, köylerden şehre kaçtılar. Şu anda İstanbul çevresi bile göç edenlerle dolu durumdadır (Kâtip Çelebi, 1982, s. 157).

Kâtip Çelebi, Osmanlı'nın ıslahına dair teklifler sunarken, sadece teorik bilgilerden hareket etmemiş, aynı zamanda bizzat yaşayarak, görerek tanık olduğu bilgilerden de çokça yararlanmıştı. Bu konuda oldukça avantajlıdır. Çünkü on iki sene boyunca ülkenin değişik bölgelerini gezerek gözlemlene fırsatı bulmuştur. Bu nedenle de *Düstürü'l-Amel*'i kaleme alırken somut örnekler vererek görüşüne sağlam bir temel hazırlama çabasına sahip olmuştur:

...on iki yıl Osmanlı ülkesinde dolaştım. Gezip gördüğüm köylerden pek çoğu harap durumdaydı. Hâlbuki Acem Şahı ülkesinde Hemedan ve Tebriz'de 15-20 menzil kadar mesafede bir tek harap köy görmek mümkün olmadı. Oysa o toplum duraklama döneminin sonlarındaydı. 20 yıla yakın bir sürede taşraların bütünü ile harap olduğu ağızdan ağza yayılmıştır. Bu çöküntünün bir nedeni de vergilerin kat kat artmasıdır. En büyük neden de görevlerin ehline verilmesi ve ehli olmayanların ve gaddarların hakkından gelinmesi gerekirken, bütün makamların yüksek fiyat ile satılması olmuştur. Satın alan lanetlikler süratle, evvela ödedikleri pis parayı fazlasıyla toplamaya savaşıırken, mecburiyet bahanesi o görev bir başkasına daha satılır, o da gittiği zaman halkı daha ziyade baskı altına alır (Kâtip Çelebi, 1982, s. 157).

Kâtip Çelebi'ye göre "bu iğrenç ve şeriate uymayan iş, Müslüman olmayan hükümdarlar arasında bile yasaklanmış ve ayıplanmıştır". Bu sebeple Müslüman devlet ve toplumunda bunların görülmesi ve yaşanması kabul edilebilecek bir şey değildir. Bu durumun acilen terk edilmesi gerekmektedir. Yoksa gidişat kötüdür:

...zira bir hakkın hükümsüz kılınması ve batılın hükmünü yürütmesi adil bir kanuna ve ölçölü bir akla aykırıdır. Şeran, haramlığının sabit olduğundan şüphe yokken ve isim değıştirilerek geçmişte gizli alınırken 'bunun hazineye yararı vardır' diye ilan ettiler. Şüphesiz bu tutumdan Cenab-ı Hak'ta gazaba gelmekle, hazineden bereketi götürdü. Askerin yüreğine de korkuyu düşürüp, geçmişte küffar, Müslümanlardan kaçarken, şimdi tam tersi oldu (Kâtip Çelebi, 1982, s. 158).

Kâtip Çelebi'ye göre kat kat arttırılan vergilerden, makam satma uygulamalarından vazgeçilmez, yanlış işler terk edilip adalete dönölmez ise, tüm bunların yol açacağı felaket ve zulüm tüm alemleri perişan edecektir.

Kâtip Çelebi'nin Islahat Projesinde Askerin Durumu

Düstürü'l-Amel'in ikinci bölümü Osmanlı ordusunun şartlarına dairdir. Kâtip Çelebi asker sayısının fazlalığını önemli problem olarak görmektedir. Kâtip Çelebi'ye göre asker, vücuttaki dört önemli şeyden birisi olan balgam hükmündedir. Bu görüşüne bağlı olarak "balgamın bedende lüzumu ve yararı, çokluğunun zararı, taşkınlığı ne ise askerinde öyle" demiştir. O, insan vücudunda balgamın yüklendiği sorumluluğu, devletin bünyesinde askerinin ifa ettiği görüşündedir. Kâtip Çelebi'ye göre, balgamın insan vücudundaki önem ve işlevi önemli olmakla birlikte çokluğunun yol açacağı zararlar da ortadadır. Aynı şekilde bir devletteki askerinin fazlalığı da önemli problemlere sebeptir:

Bedenin sağlığı nasıl ki bu kuvvetlerin denklığıne bağlı ise toplum düzeni de bu halk tabakalarının denklığıne bağlıdır. Gerçi ikisinde de gerçek bir denge söz konusu değildir. Ama bu çatışma bir dereceyi aşmamalı ki yapı bozulmasın ve sıhhate zarar gelmesin. Ne zaman ki yaş ortayı aşarsa, rutubet ve burudet yaşlılığın ve balgamın tabiatı olur. Çünkü o yaşlarda balgam baskın gelerek hükmünü yürütür. Ancak her defasında azaltılıp durgunlaştırılınca eski yaratılış yeniden canlılık bulur. Diğer karışım dahi ona dönmeye meyleder. O yaşta olan bir kimsenin balgamı bütünüyle mağlup edip o durumda kalmaya çalışması saçmadır. Bu aksakallı bir kişinin, sakalını siyaha boyayıp sonra da ağartmamaya çabalamasına benzer. Belki bu durumda bulunana uygun olan, balgamın zararsız üstünlüğüne boyun eğmektir (Kâtip Çelebi, 1982, s. 158).

Kâtip Çelebi, askerinin sayısal fazlalığının zarar ve yararlarını ortaya koyma çabası içerisinde tespit ve düşüncelerini dile getirmiştir. Ona göre her durumda bir denge ve ölçü temin edilmesi şart olduğu gibi, askerinin sayısında da bir denge ve ölçü olmak zorundadır. Askerinin sayısal fazlalığı öncelikle devletin malî yapısına tahrip etmektedir. Maddi gelir ile orduya ayrılan giderlerin karşılaştırmasını yaparak konuya ilişkin bazı görüşlerini açıklamıştır:

...merhum Sultan Süleyman döneminde, 1562 tarihinde, devletten maaş alanların toplamı 41.479 ve yıllık ücretleri 1223 yük akçe idi. 1566 tarihinde 48.316 asker ve 1264 yük akçe oldu. Sultan III. Murad döneminde 1588 tarihinde maaşlı sayısı 64.425 ve yıllık ulufeleri 2512 yük akçe oldu. 1609 tarihinde 91.202 asker ve yıllık maaşları 3800 yük akçeye ulaştı. Daha sonra Sultan Osman ve Sultan Mustafa zamanlarında 100.000 kadar olup, Sultan Murad Han döneminin sonlarında, Mehmed Paşa, Bayram Paşa ve Kara Mustafa Paşa'nın gayretleri ile yeniden yarıya düşürölüp, 1640 hududunda maaşlı sayısı 59.257 yıllık maaş tutarı ise 2631 yüke inmişti. Ne var ki çok geçmeden tekrar eski seviyesine geldi. Hatta daha da arttı (Kâtip Çelebi, 1982, s. 159).

Bunun sonrasında uyarı niteliğinde olmak üzere, askerın sayısını Sultan Süleyman dönemindeki miktarda tutmanın mümkün olmadığını ve bu doğrultuda yürütölen çabaların boşuna olacağını belirtmiştir. Bunu ise "şimdi, bu zamanda, sipahi zümresini 20.000'den ve yeniçeri taifesini 30.000'den aşağı indirmeyip diğer sınıfların da ona göre zararsız çokluğuna razı göstermek gerekir" (Kâtip Çelebi, 1982, s. 160) diyerek dile getirmiştir. Ona göre, esasen askerın fazlalığından çok çekinmeye gerek yoktur. Kâtip Çelebi açıkça ifade tespitlerinin ve tavsiyelerinin işinin ehli olmayan ama bir şekilde yetkili hale gelmiş kimselerin elinde hasıraltı edilmesinden endişe içerisindedir. Bu nedenle bir an önce gerekli girişimleri gerçekleştirmekten yanadır. Ona göre gerektiği şekilde gerçekleştirilecek girişimler sayesinde kısa zamanda arzulanın sonuç elde edilmeye başlanacaktır (Bulut, 2006, s. 66-68).

Kâtip Çelebi'nin Islahat Projesinde Hazinesinin Durumu

Düstürü'l-Amel'in üçüncü bölümü *Hazîne Ahvalindedir* ismini taşımaktadır. Bu bölümde Osmanlı'da fiilen yaşanmakta olan malî problemin sebepleri ifade edilmiş, takiben çözümü için nelerin yapılması gerektiğine değinilmiştir. Burada da insan bedeni ile devlet/toplum arasında benzerlik kurulmuş ve hatta kurulan benzerlik, bedenın güçleri (kuvâ) ve hislerini de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Kâtip Çelebi'ye göre Sultan, hakikatin ve adaletin konuşan özü (nefs-i natıka); vezir, akıl gücü (kuvve-i âkile); şeyhülislam, algılama gücü (müdrıke); hazine, mide; sarraf ve tartıcı, tat alma duyusu (kevve-i zâ'ika); tahsildar, cazibe gücü; hazinedar, tutma gücü (kevve-i mâsika); defterdar, kâtipler ve diğer görevliler (zabitler), hazım gücü (kuvve-i hâzıma) gibidir. Midede bulunan gıda, bu beden güçlerinin tedbir ve tasarrufları ile sindirildiği gibi, hazineye gelen vergiler de sözü edilen devlet organları tarafının tedbir ve tasarrufları ile mahalline dağıtılıp, bölüştürölmekte ve böylelikle tüm toplum kesimleri hazineden bizzat ve vasıtasız bir şekilde istifade etmektedirler. Kâtip Çelebi bu aşamada önemli bir uyarıda bulunur: "Sevda zayıflamış olursa mide boş kalır. Bu kuvvetler

denkliklerini kaybeder, içlerinden biri zayıflar çökerse beden yapısı da bozulur" (Kâtip Çelebi, 1982, s. 159). Yani "reâyâ mağdur olduğu zaman hazine boş kalır". Bu sebeple nasıl ki tüm beden güçlerinin denge durumu bozulduğunda beden güçsüz hâle gelirse, bu güçsüzlük sebebiyle bedenin işleyişi bozulursa, aynı şekilde devlet birimleri de hıyanet ve fesat içinde olursa devletin işleyişinde zayıflık oluşur, devlet iş yapamaz hale gelir.

Kâtip Çelebi'ye göre, devletin duraklama devrinin (zamân-ı vukuf) sonuna kadar devletin tüm organları işlemeye devam ederler. Fakat sonra tedrici bir güç kaybı başlar. Sindirim sisteminde bozukluklar görülür, saç ve sakal ağarmaya başlar. Bunun devlet ve toplumdaki karşılığı insanlar arasında rahata düşkünlüğün (zînet) ortaya çıkarak devletin ileri gelenlerinin (âyân) ve yöneticilerinin (erkân) ün ve unvan edinme çabasına düşmeleridir. Orta halli insanlar giyim ve kuşamlarıyla, evlerinin eşya ve düzeniyle üst düzey yöneticilere özenirler. Alt idareciler, üst idareciler gibi olmanın çabasını yürütürler. Devlette ve toplumda masraflar artar. Herkes gösteriş seline kapılır. Fakat özenti ve istekler bir noktada bitmediği için masraflar da artmaya devam eder. Kâtip Çelebi bu tespitin delili olarak devletin gelir ve gider rakamlarını karşılaştırmıştır. Yaptığı karşılaşmada masrafların yıldan yıla artışına karşılık, gelirin aynı şekilde artmadığını gözler önüne sermiştir.

Önemi sebebiyle bu aşamada Kâtip Çelebi'nin Osmanlı maliyesine ilişkin tespitlerini, *Düstürü'l-Amel*'in sınırlarını aşarak incelemekte yarar var. Çünkü dönemi için son derece önemli tespitlere sahiptir. En önemlisi de Kâtip Çelebi Osmanlı maliyesindeki problemin yegâne sebebinin Osmanlı'nın kendi şartlarından kaynaklanmadığının farkındadır. Osmanlı ülkesindeki ve devletindeki malî problemleri ortaya çıkaran sebeplerin en büyüklerinden birisinin dünya ticaretinde meydana gelen köklü değişmeler olduğunu bilmektedir. Buna diğer ünlü kitabı *Cihânnüma*'da değinmiştir:

...küffar-ı hâk-sâr ol ilimlere takayyüd ü i'tibârile Yeni Dünya'yı bulup benâdir-i Sind ü Hind'e müstevli oldu... Zira küffâr bu fenlen vesilesiyle aktâr-ı arza müstevli olup Ehl-i İslâmî ta'cîzde izhâr-ı tecellüd ve bu hususta da'vây-ı teferrüd ettiklerini inkâra mecâl yoktur (Kâtip Çelebi, 1145, s. 10).

Ancak buna rağmen Osmanlı devletinin, Hint ve İran ile Avrupa arasındaki ticarete aracı olma rolünün zayıflamasına, özellikle de Hint ticaret yolunun 1630'larda tamamen kaybedilmesinin Osmanlıdaki malî problemin derinleşmesinin nedenlerden birisi olmasına rağmen, Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*'da ilgi çekici bir şekilde Hint deniz seferlerinden uzak durulmasını tavsiye etmiştir (Kâtip Çelebi, 1145, s. 90, 91). Mehmed bin Emir'in *Tarih-i Hind-*

i Garbi adlı eserinde, Hint'e yapılacak askeri seferlerin stratejik ve ekonomik açıdan ne kadar önemli olduğuna değinmesine ve sultanları Hint seferlerine teşvik etmesine itiraz ederek, Piri Reis ve Şeydi Ali Reis'in başına gelenlerden hareketle bu tür seferlerden kaçınmak gerektiğini belirtmiştir.

Kâtip Çelebi'nin Islahat Projesinde Çare ve Çözüm

Düstürü'l-Amel'in "Sonuç" (Netîce) kısmı, devlet yapısında meydana gelen bozulmalar, bütçe açığının yol açtığı sıkıntılar ve askerin çokluğu başta olmak üzere devlet ve toplumu ilgilendiren problemlerin çözümü için bazı önemli tekliflerin dillendirildiği bir bölümdür. Bölüm, *İnhirâf-ı Mizaç-ı Devlet Tedbîrinde ve Gâ'ile-i Kesret ve Killet İlâcındadır* başlığını taşımaktadır. Kâtip Çelebi'ye göre problemlerin "ilacı" bellidir, ancak bunların hepsinin uygulanması mümkün olmayacaktır. Söz konusu "ilâç" şunlardır:

- 1- Öncelikle, halkı Hakka boyun eğdirecek dirayetli (kılıç sahibi) bir kişinin (sultanın) varlığı gerekmektedir. Sultan dirâyet sahibi olmalı ve gereğini yerine getirmede tereddüt taşımamalıdır.
- 2- Devletin ileri gelenleri (a'yân-ı devlet), gerçek sultanın, mülkün sahibi Allah olduğunu bilmelidirler. Gerçekte hazine de asker de halk da hep O'nundur. Yeryüzündeki sultan sadece O'nun halifesidir. Yeryüzündekine 'sultan' denilmesi tamamıyla mecazidir; yoksa 'sultan' sadece O'dur. Yeryüzündeki sultan, "*sebepler âleminde sebep yüzünden tasarruf eder*". Yeryüzündeki sultanın huzurunda doğruluk üzere hareket olunmalı, tüm bilinmeyenleri bilene (Allah) kulluğun gereği olarak hak ve adalet üzere davranıp, tek yürek (tek dil) ve tek amaçlı (tek cihet) olup, ayrılığa sebep olanları sindirerek devlet işlerini düzeltmeğe girişmek gerekmektedir.
- 3- Askerin ileri gelenleri (berâyâ), doğruluk üzere ittifak edip, sayesinde huzur içinde yaşadıkları devletten yana çıkararak, asker gücü ile hıyanet ve fesat erbabının kökünü kazıyıp, geçmişte birçok kere dine ve devlete yaptıkları hizmetleri yeniden yapmalıdırlar.
- 4- Devleti yönetenler (vükelâ-yı devlet), hak olanda birleşmeye gayret ve çaba göstermelidirler. Gereksiz harcamaları azaltmak için ordunun gücünü kullanmaktan çekinmemelidirler.

Kâtip Çelebi bütün bu teklifleri sıraladıktan sonra, bunların mevcut şartlarda kolay gibi görünmesine rağmen esasen uygulanması zor olan şeyler olduğunu belirtmiştir. Ona göre bunun

sebebi devletten yana ve hakka uyan kimselerin bu zamanda çok az olması, halkın çoğunluğunun kendi çıkarı peşinde koşar hâle gelmiş bir halde bulunmasıdır. Kâtip Çelebi'ye göre her ne olursa olsun, bu çözümlerin uygulanabilmesi ve bozulmanın önüne geçebilmek için dirayetli bir kişinin (Kılıç sahibinin: otoriter bir sultanın) varlığı şarttır. İslah ancak böyle mümkün olabilecektir.

Raporun sonunda *Neticetü't-Netice* ve *Tenbih ve Tebşir* isimlerini taşıyan iki küçük bölüm yer almaktadır. İsimlerden de anlaşıldığı üzere Kâtip Çelebi bu bölümlerde tekliflerini daha detaylı halde sunma ihtiyacı hissetmiştir. *Neticetü't-Netice* kısmında, hazinenin boş, askerinin çok, masrafların fazla, halkın güçsüz ve fakir oluşunu önlemenin acil çareleri olarak şunları ifade etmiştir:

- 1- Mevcut haliyle halkın (reâyânın) vergi verme imkânı yoktur. Yapılması gereken, ne yapılırsa yapılsın bir yıllık vergi miktarı parayı bulup, bunu güvenilir bir görevlinin sorumluluğuna vermek gerekmektedir. Bu para kısa süreliğine de olsa hazinenin güç bulmasını sağlayacaktır. Böylelikle güven oluşacak ve söz konusu para yapılacak işler için sermaye olacaktır.
- 2- Askerin sayısındaki çokluk, asker alımında çok titiz davranmakla ve isabetli tedbirlerle ortadan kaldırılabilir.
- 3- Devlet giderlerinin azaltılması; devlet dairelerindeki yersiz harcamaları azaltıp, sonra her biri hazinenin direği olan birkaç bölümde tecrübe kazanmış, işinin ehli, dindar ve dürüst kişilerin istihdamıyla mümkün olabilir.
- 4- Reâyânın güçsüzlüğüne çare olarak, üzerlerindeki bazı vergilerin bir miktar azaltılması gerekmektedir. Makamların para ile satılmasına son verilmesi, devletin idari kademelerine dürüst adamların getirilmesi ve bunları görevlerinde uzun süre tutulması, haksızlık yapıp zulmedenlerin ise hakkından gelinmesi ile Osmanlı ülkesi arzu edilen şekilde bayındır olur.

Raporun sonunda yer alan *Tenbih ve Tebşir* bölümünde ise Osmanlı devlet ve toplumundaki bozulmanın son zamanlarda başlamadığı, bozulmanın tarihinin oldukça eskilere uzandığı ifade edilmiştir. Saltanat mirası için yapılan kavgalar, Timur'un kötülükleri ve bunu takiben oluşan kargaşa dönemi (Fetret dönemi), Celâlilerin ortaya çıkmasıyla oluşan asayişsizlik durumu, uzun zamandır yaşanmakta olan bozulmanın bazı önemli sebepleridir. Ancak devletin o zamanlar bu problemleri isabetli tedbirlerle çözdüğünü belirterek, bu sebeple

halen yaşanmakta olan problemlerin çözümsüz olduğu gibi bir anlayışa kapılmanın yanlış olacağı uyarısında bulunmuştur. Kâtip Çelebi, bu tespit ve ifadeleriyle başta Sultan olmak üzere üst düzey yöneticileri cesaretlendirmek ve umutlandırmak amacındadır. Bu sebeple bugünün problemlerinin dünün problemlerinden daha derin ve ağır olduğu görüşlerine itibar edilmemesini özellikle ifade etmiştir. Yapılması gereken, dine ve devlete hizmet için elbirliği edip, işleri olması gereken biçimiyle yürütmek için kolları sıvamak, şerefli şeriatı ölçü ve rehber edinmektir. Hainlik terk edilmelidir. Şeriat ve akıl kanunlarına uygun tedbirler alınırsa devleti gadrden (haksızlık etme, bir kimsenin zarara uğramasına sebep olma) kurtarmak mümkün olacaktır. Allah'ın da yardımıyla düşmanlara karşı galip gelip, üstün ve muzaffer olmak mümkündür.

Sonuç

Geleneksel Osmanlı sistemindeki *çözölmenin* ilk güçlü işaretleri Zitvatoruk (1606) ile fark edilmesine ve Karlofça (1699) ile sonuçlanan dönemde de olanca açıklığıyla görülmesine karşılık, fark etmeyi başaranlar için *çözölmenin* işaretleri çok daha öncelerde de vardı. Bu kimselere göre, Osmanlı devlet sisteminde ve toplumsal yapısında XVII. yüzyılda alenen görölmeye ve olumsuz etkileri devlet sisteminde ve toplumsal yapıda açıkça yaşamaya başlanan *çözölme*, esasen birdenbire oluşmadı. İşin gerçeği, devlet sisteminin işleyişinin ve toplumsal yapıdaki uyum ve dengenin en mükemmel olduğu zamanlarda sistem ve yapı içten içe çözülmeye başlamıştı. Bu görüşler açısından Kâtip Çelebi önemli bir kaynak ve örnektir. Osmanlı sistemindeki çözülmeyi titiz bir şekilde gözlemlemiş, çözümlenin durdurulması ve problemlerin çözümü noktasında kuşatıcı tekliflerini dile getirmiştir. Tespit ve tekliflerinde itidali korumayı kendisine temel ilke edinmiş, buna bağlı olarak görüşlerini dile getirirken döneminin popüler düşünce/inanç akımlarının etkisinde kalmamış ve bu nedenle de tespit ve tekliflerinde daha gerçekçi olmayı başarabilmiştir.

Kaynakça

- Akyol, A. (2017). Dini tekellere karşı bireyin inşası. *İlesam Dergi*. 2 (3). Ocak-Şubat 2017. 22-26
- Altaş, E. (2002). *Kâtip Çelebi'de islahat düşüncesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Altaş, E. (2007). *Kâtip Çelebi'de islahat düşüncesi*, *Kutadgubilig*. (12) Ekim-2007, 173-313.
- Banarlı, N. S. (1998). Kâtip Çelebi. *Resimli Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Bulut, E. (2006). *Kâtip Çelebi'nin düşüncesinde akli ilimlerin yeri ve önemi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Doğmuş, L. (2002). *Türkiye'de XVII. yüzyıldaki dini çatışmalara sosyolojik bir bakış*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Erdem, M. A. (2009). *Osmanlı düzeninde reform arayışları ve Kâtip Çelebi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Eş-Şâtîbî, M. (2009). *El-i'tisam* (Bid'atlar Karşısında Kitap ve Sünnete Bağlılıkta Yöntem). (A. İyibildiren, çev.). Konya: Kitap Dünyası.
- Günaltay, M. Ş. (1997). *Hurafeler ve İslam gerçeği*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- İbn Sina. (2016). *El-Kanun Fi't-Tıbb*. (E. Kâhya, çev.). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- İdiz, F. (2015). Kâtip Çelebi'nin mîzânü'l-hakk adlı eseri bağlamında Kâdızâdeliler-Sivasîler mücâdelesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 8(39). 1052-1063.
- Kâtip Çelebi. (1145). *Cihânnüma*, İstanbul: Müteferrika basımı.
- Kâtip Çelebi. (1972). *Mizanü'l hakk fi ihtiyari'l-ahakk*, (O. Ş. Gökyay, çev.). İstanbul: Devlet Kitapları.
- Kâtip Çelebi. (1982). *Düstürü'l-amel li ıslâhi'l-halel* (Bozuklukların düzeltilmesinde tutulacak yollar), (A. Can, çev.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kâtip Çelebi. (2007). *Keşfü'z zünûn an esami'l - kütübi ve'l - fînun* [Kitapların ve ilimlerin isimlerinden şüphelerin giderilmesi]. (R. Balcı, çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kâtip Çelebi. (2008). *Mîzânü'l-Hakk fi ihtiyârî'l-ehakk*, (S. Uludağ, çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

- Kutluer, İ. (2000). Kâtip Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-zunun'un Mukaddimesinde "el-ilm Kavramı. *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (18). 79-99
- Naima (1969). *Naima tarihi*. (Z. Danışman, çev.). İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.
- Özçelik, İ. (2017). Kâtip Çelebi'nin penceresinden Osmanlı devlet ve toplum hayatına ilişkin bazı düşünceler. *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 2(2).
- Yaran, R. (1992). "Bid'at", *İslam ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yurtoğlu, B. (2007). *Keşfü'z-zünûn ve Kâtip Çelebi'nin bilim anlayışı*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.